

Utjecaj nekih sociogeografskih čimbenika na morfogenezu zagrebačke Dubrave

Ivana Crljenko

Razvoj morfološke strukture nekog područja (morfogeneza) posljedica je brojnih međusobno povezanih prirodnih, društvenih (antropogenih, sociogeografskih) i perceptivnih čimbenika. Svi se oni više ili manje vidljivo odražavaju u morfologiji toga područja, pa se iz nje mogu iščitati. U radu se izdvajaju neki sociogeografski čimbenici i njihove promjene koji su utjecali (i utječu) na oblikovanje i izgled današnje morfološke strukture Dubrave. Dubrava je rubno područje na istoku grada Zagreba, čije funkcionalne, demografske i morfološke karakteristike i njihov razvoj imaju mnogo sličnosti s onima u ostalim rubnim gradskim četvrtima, ali ga s druge strane obilježavaju procesi i fenomeni koji su ondje mnogo izraženiji nego drugdje u gradu. Tako se u Dubravi od srednjega vijeka, a osobito u posljednjih osamdesetak godina, kada nastaje i širi se tzv. uža Dubrava, oblikuje specifična dvojna morfološka struktura. Nju čine stara raštrkana dubravačka sela na krajnjem sjeveru, jugu i jugoistoku, čije su jezgre nastale još u srednjem vijeku, te područje novijega razvoja „uže” Dubrave s kompaktno izgrađenom urbanom formom. No ni ovo potonje u fizionomsko-morfološkom smislu nije homogeno – ondje se jasno izdvajaju područja planske od područja neplanske, stihijske gradnje. Ciljevi ovoga rada jesu dati sustavni pregled i klasifikaciju čimbenika koji utječu na morfogenezu nekog prostora te dijakronijskim pristupom, deskripcijom i komparativnom metodom uz pomoć kartografske tehnike istraživanja objasniti kako su neki sociogeografski čimbenici (povijesni razvoj, administrativno-teritorijalna podjela, planska regulativa vezana uz urbanističke zahvate) utjecali na nastanak i razvoj heterogene morfološke strukture Dubrave. Primjer morfogeneze „uže” Dubrave upućuje na međuovisnost tih čimbenika te naglašava ranu pojavnost neplanske gradnje – fenomena koji Dubravu zbog svoje rasprostranjenosti svrstava među urbanistički nejneuređenije dijelove Zagreba.

Ključne riječi: morfogeneza naselja, sociogeografski čimbenici, planska izgradnja, neplanska izgradnja, Dubrava, Zagreb

The Effect of Certain Socio-Geographical Factors on the Morphogenesis of the Dubrava District (Zagreb)

The development of the morphological structure of an area (morphogenesis) is the outcome of numerous interconnected natural, social (anthropogenic, socio-geographical) and perceptive factors. These factors are visibly reflected in the morphology of an area in some way, so they can be read from it. Certain socio-graphical factors (and their changes) that have influenced the design and physiognomy of the current morphological structure of Dubrava are emphasized in this paper. Dubrava is the boundary area situated on the eastern outskirts of Zagreb. Its functional, demographical and morphological features, as well as the development of those features, have many similarities with those in other edging parts of the town, but on the other hand, Dubrava is characterized by processes and phenomena that are more pronounced in Dubrava than elsewhere in the town. Since the Middle Ages,

especially over the period of the last eighty years or so, during which the so-called "narrow" centre of Dubrava has appeared and spread, specific dual morphological structure has been formed. This structure consists of both dispersed villages in the northern, north-eastern and south-eastern parts of Dubrava, whose nucleus originated in the Medieval period, and the area of recent development of "narrow" Dubrava with compactly constructed urban tissue. However, regarding the physiognomic-morphological implications, the latter is not homogenous as well – there are clearly visible areas of the planned and the areas of unplanned, illegal construction. The aims of this paper are: to offer systematic overview and classification of factors that effect the morphogenesis of a certain area, and, by using diachronical analysis, description, and the comparative method as well as the cartographic technique (the working method of research, to explain how some socio-geographical factors (historical development, administrative and territorial division, planning and building regulations) have influenced the appearance and the development of the heterogeneous morphological structure of Dubrava. The example of the morphogenesis of "narrow" Dubrava indicates the interdependence of the analyzed factors. It also points out the early appearance of unplanned construction – the phenomenon that is widespread in such a manner that it makes Dubrava one of the most unordered parts of Zagreb.

Key words: settlement morphogenesis, socio-geographical factors, planned construction, unplanned construction, Dubrava, Zagreb

UVODNE I METODOLOŠKE NAPOMENE

Prema Vresku (1990: 123), morfologija grada ili morfološka struktura grada podrazumijeva „prostorni raspored i međusobni odnos morfoloških elemenata u gradskom prostoru. To su ulice, trgovi, parcele, javne površine, blokovi zgrada itd.” Vresk dalje iznosi i neke čimbenike koji utječu na njezino oblikovanje, pa ističe da morfološka struktura grada „ovisi o planu grada, načinu korištenja gradskog zemljišta, tj. o značenju i razmještaju funkcionalnih dijelova grada te o razvoju grada u prošlosti i sadašnjosti.” Uz te postoje i mnogi drugi sociogeografski čimbenici koji izravno ili neizravno utječu na morfologiju grada i njezin razvoj tijekom vremena (morfogenezu), kao što su obilježja stanovništva koje naseljava i izgrađuje pojedine dijelove grada (osobito ako je riječ o neplanski izgrađenim zonama), povijesni okvir razvoja širega prostora ili društveno-politički konteksti koji kroz ideološki protkanu viziju planiranja konkretiziranu planskom i zakonskom regulativom utječu na oblikovanje i širenje postojećega gradskog tkiva. Upravo su sustavno određivanje čimbenika koji utječu na morfologiju i morfogenezu grada i njihova klasifikacija jedan od ciljeva ovoga rada.

Svi se ti čimbenici i njihov utjecaj na definiranje i preoblikovanje realnoga prostora više ili manje vidljivo odražavaju u morfologiji grada, pa se iz nje mogu iščitati. To je osnovno polazište ovoga rada. Da bi se ono obranilo, kao primjer će se uzeti dio grada Zagreba koji bi se svojom prostornom i demografskom veličinom mogao svrstati u kategoriju većih hrvatskih gradova.¹ Riječ je o istočnoj zagrebačkoj periferiji – zagrebačkoj Dubravi. Iz morfologije Dubrave nastojat će se iščitavati i detaljnije analizirati neki čimbenici.² To su povijesni kontekst razvoja prostora, administrativno-teritorijalna podjela te planska dokumentacija vezana uz urbanističke zahvate, odnosno njezino nepostojanje. Analiza

utjecaja i posljedica tih čimbenika na nastanak i razvoj heterogene morfološke strukture Dubrave glavni je cilj rada.

Iz navedenoga je jasno da je predmet istraživanja u radu morfološka struktura zagrebačke Dubrave, odnosno njezine promjene (morfogeneza) od srednjega vijeka u najstarijim dijelovima Dubrave do danas (u „užoj“ Dubravi). Kako bi se ostvarili zadani ciljevi, u radu će se upotrebljavati dijakronijski pristup (jer i sam pojam morfogeneze sadržava vremensku odrednicu), deskripcija (kao jedna od glavnih metoda u analizi urbane morfologije³ za opis morfološke strukture), komparativna metoda (za usporedbu fizionomije i morfologije dijelova Dubrave u prošlosti i danas, uporabom starih i novijih planova, ortofoto snimaka i fotografija) te kartografske tehnike istraživanja (za egzaktnu prezentaciju mjerljivih numeričkih i za kartografski prikaz pogodnih podataka).

Dosadašnja istraživanja povjesničara, arhitekata, urbanista, povjesničara umjetnosti, sociologa i geografa o zagrebačkoj Dubravi malobrojna su, što se očituje i u nepostojanju sveobuhvatne znanstvene ili stručne monografije u kojoj bi se detaljno analizirali i opisali morfološka struktura i širenje gradskoga tkiva Dubrave od njezinih početka u srednjem vijeku do danas. Radovi su uglavnom iznimno tematizirani, pa se usko bave nekim obilježjima njezina povijesnoga razvoja, socijalnom strukturom ili konkretnim urbanističkim i arhitektonskim rješenjima. Tek su spomenice župa i škola sažetiji i obuhvatniji prikazi povijesnoga i širega društvenog razvoja (*Z naših bregov* iz 1980., *Spomenica Župe Pohoda Blažene Djevice Marije u Čučerju* iz 1989., *Spomenica Župe sv. Mihaela Zagreb-Dubrava 1942-1992.* iz 1992. i *Monografija OŠ Dr. Ante Starčevića* iz 2010.). Stoga se u istraživanju valjalo osloniti na izvore koji makar u manjoj mjeri, a najčešće tek sporadično, opisuju neke elemente morfološke strukture ili se djelomično bave morfogenezom Dubrave.

Prvo sustavno istraživanje o povijesnom razvoju (od srednjega vijeka do sredine 20. stoljeća) dvadeset starih dubravačkih sela koja su činila područje općine Zagrebačka Dubrava provela je V. Ladović. U radu *Pregled razvoja Zagrebačke Dubrave* (1960) Ladović iznosi podatke o razvoju prvih sela na temelju katastarskoga plana iz 1862. te o stanju toga područja, osobito novonastaloga naselja Zagrebačka Dubrava, nakon prve parcelacije 30-ih godina 20. stoljeća. L. Dobronić nastavila je rad V. Ladović te je u monografskoj publikaciji *Stari „vijenac“ sela oko Zagreba* (2003) dala detaljan pregled povijesnoga razvoja župa Čučerja, Oporovca i Granešine s pripadajućim selima. Nadalje, R. Radović Mahečić bavi se socijalnim stanovanjem u Zagrebu te je u radu *Naselje radničkih obiteljskih kuća u Donjoj Dubravi iz 1941. godine* (1998) i knjizi *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba* (2002) obradila temu izgradnje radničkoga naselja Ante Starčevića. Uz opis tipskih kuća koje su se ondje planski gradile tijekom Drugoga svjetskog rata Radović Mahečić donosi nacрте triju varijacija parcelacije toga naselja, koje stavlja u društveni kontekst toga doba. Kratki osvrt na današnje stanje radničkoga naselja dali su Minar i Trošić (2004) u radu *Parkovi zagrebačkih stambenih naselja izgrađenih između dva svjetska rata*. Geografske literature o Dubravi zanemarivo je malo. Kao cjelovito istraživanje ističe se tek magistarski rad I. Globarevića (1974) *Socijalno-geografska problematika rubnih zona Zagreba na primjeru Dubrave*, u kojem je predočena dinamika razvoja Dubrave gledana kroz prizmu demografskih (osobito migracijskih), ekonomskih i socijalnih obilježja razvoja, te se Dubrava stavila u kontekst razvoja cijeloga grada. Za proučavanje morfologije i morfo-

geneze Dubrave Globarevićevo je istraživanje važno jer se u anketnom upitniku izravno ispituju i motivi individualne, uglavnom stihijske izgradnje te se navode i neki čimbenici koji su na takvo stanje utjecali. Svakako valja spomenuti i novine *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb*, koje su izlazile od 1978. do 1990. (172 broja), najprije kao mjesečnik, a potom kao dvotjednik na dvanaest do šesnaest stranica, jer su one svojim člancima o društvenim i kulturnim događanjima, komunalnim problemima i povijesti pojedinih dijelova Dubrave u znatnoj mjeri pridonijele razumijevanju konteksta u kojem se Dubrava razvijala.

ČIMBENICI FORMIRANJA MORFOLOŠKE STRUKTURE GRADA

Pokušavajući sustavno i sveobuhvatno odrediti čimbenike oblikovanja morfološke strukture grada, za potrebe ovoga rada preuzelo se i u manjoj mjeri modificiralo podjelu čimbenika koji utječu na formiranje (urbanih/kulturnih) pejzaža (jer su elementi morfološke strukture grada ujedno i neki od elemenata urbanih pejzaža⁴), koju je primijenila i N. F. Zimmermann u uvodnom dijelu integralne studije *Krajolik – Sadržajna i metoda podloga Krajobrazne osnove Hrvatske* (1999). Tako se čimbenici oblikovanja morfologije grada mogu podijeliti na tri glavne skupine:

- a) fizički, tj. prirodnogeografski čimbenici – obuhvaćaju sva reljefna, hidrološka, klimatska i pedološko-vegetacijska obilježja prostora, odnosno sve one prirodne datosti koje utječu na naseljavanje, iskorištavanje zemljišta i razvoj djelatnosti, a time posljedično i na smjerove širenja izgrađenih gradskih zona. Njihov je utjecaj izraženiji u ruralnim sredinama. Tako klimatska obilježja utječu na tip gradnje seoskih kuća, nagnutost krovništa, građevni materijal i sl. Orografske i hidrološke karakteristike prostora predisponiraju veličinu i oblik zemljišnih parcela, položaj kuća na parceli, raspored ulica, (ne)pravilnost tlocrta i sl., dok pedološko-vegetacijska obilježja najviše utječu na razvoj određenih djelatnosti (poljodjelstvo, stočarstvo i dr.) te uređenje vrtova, parkova, perivoja i drugih zelenih površina. No, prema J. B. Jacksonu, prirodni su čimbenici važni i za formiranje gradskih prostora jer se grad ne može shvaćati kao nešto umjetno, potpuno odvojeno od prirode. Priroda je sveprisutna u gradu: u gradskoj klimi, topografiji, vegetaciji. Mi smo zapravo okruženi neopipljivim, nevidljivim pejzažom boja, svjetlosti, zvukova, kretanja i temperature u gradu, jednako kao i u ruralnome ili potpuno netaknutom okruženju (Meinig, 1979).
- b) antropogeni, tj. sociogeografski čimbenici – oni mnogobrojni čimbenici kojima je zajednički u većoj ili manjoj mjeri izražen utjecaj čovjeka na prirodnu sredinu. To su zapravo svi društveni, kulturni, povijesni i gospodarski faktori nastali upotrebom prostora, pa na taj način utječu (i utjecali su) na formiranje i širenje morfološke strukture grada. O njima će više riječi biti u sljedećem poglavlju.
- c) perceptivni čimbenici – mogu biti estetski, tj. vezani najčešće uz vizualni doživljaj prostora (proporcije, mjerilo, izloženost, oblik, boje, teksture, vizure, uklopljenost, uređenost), ili asocijativni, tj. vezani uz simbolične vrijednosti, kulturna i tradicionalna duhovna obilježja.⁵

Sociogeografski čimbenici koji utječu na morfologiju i morfogenezu grada

Na razvoj morfološke strukture grada utječu mnogobrojni antropogeni čimbenici koji se mogu podijeliti na one koji neizravno utječu na morfologiju i morfogenezu grada i one koji to čine izravno. Neizravni sociogeografski čimbenici jesu:

- a) *demografska obilježja stanovništva* koje izgrađuje, konzumira i svakodnevno mijenja morfologiju grada, poglavito porast ili pad broja stanovnika (opće kretanje stanovništva), gustoća naseljenosti, migracijska obilježja te dobna, obrazovna, rasna, socioekonomska, etnička/narodnosna i u manjoj mjeri spolna struktura stanovništva. To konkretno znači da se može pretpostaviti da područja s mlađim stanovništvom imaju (ili bi trebala imati) neke elemente morfološke strukture, npr. dječja igrališta, vrtiće, koje nemaju područja s ostarjelim stanovništvom, kao i da se u potonjima nalazi više domova za starije, šetnica prilagođenih starijoj dobi i sl. Valja očekivati i da se povoljnija obrazovna struktura stanovništva nekog područja odrazi u postojanju većega broja obrazovnih i kulturnih institucija, u boljoj brizi za okoliš ili u boljem održavanju neposrednog okruženja od onih područja u kojima je takva struktura nepovoljnija. Socioekonomska struktura stanovništva otkriva se gotovo na prvi pogled, npr. od kvalitetnije i estetski dojmljivije izgradnje kuća i bolje uređenosti okoliša u područjima s boljom socioekonomskom strukturom do nekvalitetne, divlje, stihijske gradnje potleušica i baraka te iznimno onečišćenog okoliša, recimo u slamovima. Lewis (1979) uputio je primjerice na razlike u fizionomiji i morfologiji grada koje su posljedica različite rasne strukture stanovništva na primjeru SAD-a. Smatra da ako dio države (ili čak dio grada) izgleda znatno drukčije od ostatka države (grada), velika je vjerojatnost da su i kulturne prakse stanovništva u tima dvama područjima bitno različite. Tako je „južnjački” izgled američkih gradova na jugu SAD-a posljedica ne samo drukčije klime i vegetacije nego i različitih kulturnih tradicija stanovništva u odnosu na ostatak SAD-a.
- b) *oblici upotrebe prostora i prevladavajuće djelatnosti*, koji određuju pojavu elemenata morfološke strukture grada što su povezani s funkcionalnom strukturom naselja (npr. s industrijskom, stambenom, sakralnom i rekreativnom funkcijom).
- c) *povijesne okolnosti* koje su utjecale na nastanak, razvoj ili nestanak određenih elemenata morfološke strukture. Na primjer ratne ili mirnodopske prilike u nekom prostoru i njegovoj široj okolici u znatnoj mjeri utječu na njegovu morfogenezu. Tako ratna razaranja mogu prouzročiti nestajanje dijelova ili cijelih gradskih četvrti, koje kasnijom obnovom mogu promijeniti svoju namjenu. Nadalje, morfogeneza suburbanih naselja, najčešće primarno stambene funkcije, uvelike ovisi o postojećoj morfologiji centralnoga gradskog tkiva, kao i o suvremenim zahtjevima društva – npr. u suburbanim zonama grade se šire ceste, garaže i parkirališta za automobilski promet, što u pravilu nije slučaj u starim gradskim jezgrama, koje su se formirale mnogo prije razvoja automobilskog prometa.
- d) *administrativno-teritorijalna podjela* naselja koja utječe na raspodjelu moći i jačinu ovlasti pojedinih aktera u procesima odlučivanja, odnosno na mogućnost provođenja određenih zahvata koji mijenjaju morfologiju naselja ili dijela naselja. Na primjer veličina i „status” nekoga gradskoga kvarta unutar veće administrativne jedinice

moгу utjecati na financiranje lokalne samouprave i posljedično na izgradnju, širenje i prosperitet toga kvarta. Nadalje, česte promjene granica nekoga gradskoga kvarta, tj. njegovo „seljenje” iz jedne općine ili gradske četvrti u drugu, mogu bitno usporiti birokratske procese potrebne za njegov planski usmjereni razvoj.

- e) *društveni i politički konteksti* pod čijim se utjecajem izgrađuje gradsko tkivo te se stvara specifična morfologija grada, što se najbolje očituje tijekom dugogodišnjih političkih sustava ili tijekom i nakon promjena društveno-političkih sustava (npr. prelazak iz socijalizma u kapitalizam) ili promjenom velikih umjetničkih epoha (npr. prelazak iz modernizma u postmodernizam) ili pojavom globalizacije, koja utječe na stvaranje novih elemenata morfološke strukture, novih kulturnih pejzaža i promjenu postojećih.

Gulin Zrnić (2009: 59) tako piše da se u socijalizmu sintagma „procesa proizvodnje” provlačila kroz niz procesa, od „usmjeravanja urbanih procesa, odlučivanja, planiranja i projektiranja, te aktivnosti izgradnje i održavanja, objedinjavajući sve aspekte pojma urbanizacije.” Utjecaj socijalizma na urbanu morfologiju bio je vidljiv u proizvodnji novih elemenata morfološke strukture, kao što su velike stambene zgrade, goleme tvornice, radnička i dječja odmarališta i sl. I drugi socijalistički diskursi (npr. jednakost, humanost, kolektivizam) nastojali su se projicirati u urbani pejzaž. Tako su goleme stambene zgrade građene tipski, bez prevelikih razlika, da zadovolje osnovne zahtjeve „dobroga” životnog standarda. Osim toga otvarali su se sportski objekti i igrališta, kako bi se potaknula sportska i rekreativna aktivnost radništva u slobodno vrijeme, gradili su se kulturni centri s ciljem poboljšavanja kulturnoga života građana i sl. U pojavi novih socijalističkih gradova i/ili gradskih četvrti, čija je svrha bila da udomi novu, brzorastuću, uglavnom migracijsku populaciju, Czepczynski (2008), poput Gulin Zrnić, iščitava nove društvene odnose i iskaz moći novih političkih elita, čiji je cilj bio da stvore „novi svijet”. Zbog toga je većina gradova oblikovana tako da bude u skladu s „novom snagom” velikih industrijskih postrojenja. Zbog prodora novih elemenata u morfološku strukturu socijalističkih gradova (poput golemih tvornica) takav je grad u fizionomsko-morfološkom smislu bilježio radikalne promjene u odnosu na izgled starih gradova. Dominantna mu je bila danas često osporavana socrealistička i modernistička estetika gradnje.

Nakon propasti socijalističkog sustava 90-ih godina 20. stoljeća, u morfologiji postsocijalističkih gradova neke od najočitijih promjena zahvatile su upravo one građevine koji su bile i realni i simbolični dominantni elementi socijalističkih gradova (npr. tvornice, zgrade Partije). Tako su se mnoge stare tvornice zatvorile, srušile ili prenamijenile. Na isti su se način tretirale i vebne palače Partije (npr. rušenje u Berlinu i prenamjena u Varšavi) (Czepczynski, 2008).

Utjecaj novoga, kapitalističkoga, globaliziranog načina razmišljanja u gradskoj se morfologiji očituje u implementaciji potpuno novih elemenata, najviše trgovačkih centara i visokih poslovnih zgrada zapadnjačkoga tipa i suvremene arhitekture (Czepczynski, 2008). U mnogim je istraživanjima koja se bave utjecajem globalizacije na promjenu grada, odnosno njegove morfologije, elaborirano da se u globaliziranom gradu, u kojem su procesi unifikacije i univerzalizacije prostora njegova važna svojstva (Šaban, 2006), pa se može govoriti o generičkim gradovima (Kostrenčić, 2007a), u razdoblju hiperprodukcije i mahovitoga konzumerizma, tj. masovne proizvodnje i potrošnje robe i usluga, čija namjera nije

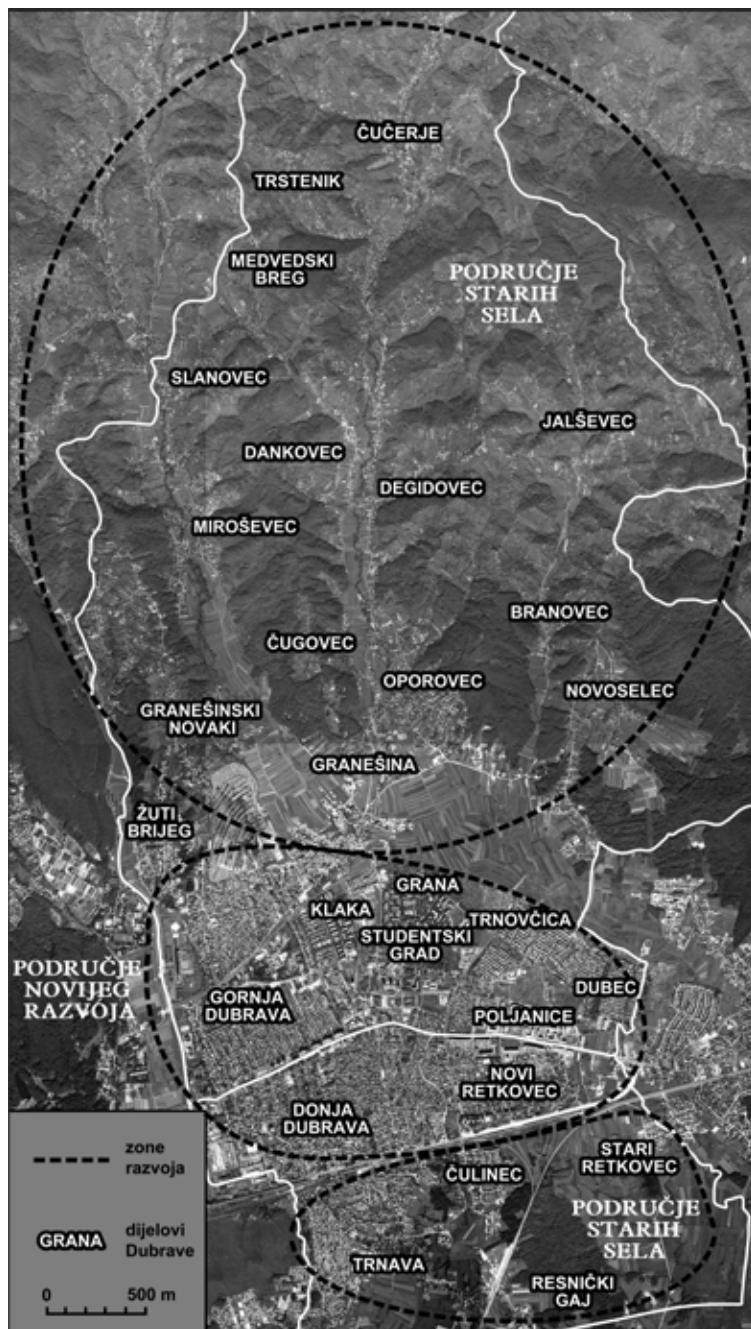
da roba bude korisna, nego poželjna (Kostrenčić, 2007b), u razdoblju opće komodifikacije prostora javljaju morfološki elementi koji nisu postojali (ili ne u tolikoj mjeri) u prijašnjim razdobljima. Svjedoci smo naime da se danas naveliko otvaraju trgovački centri,⁶ lanci brze prehrane (najbolji je primjer McDonalds, pa se danas govori o *McWorldu*, o mekdonaldizaciji društva) i objekti zabavljачke industrije, koji širenjem ponude postaju moćni generatori želje za potrošnjom, odnosno istovremeno i uzrok i posljedica potrošačkoga društva.

Izravni antropogeni čimbenici jesu:

- a) *planska i zakonska regulativa vezana uz urbanističke zahvate* u prostoru, koja određivanjem namjene površina, utvrđivanjem konkretnih pravila u gradnji te promišljenim poticanjem razvoja određenih djelatnosti stvara osnove za identifikaciju, evaluaciju i valorizaciju određenih elemenata morfološke strukture. Nepostojanje planske i zakonske regulative u obliku prostornih planova i zakona o gradnji i uređenju ili njihovo neprovođenje stvaraju u prostoru dojam kaosa, nereda, bezakonja i neugode. Dubrava je upravo dobar primjer za to jer njezin veći dio zbog specifičnih uvjeta nastanka i širenja u kojima je dugo nedostajalo prostornih planova ima navedene karakteristike. Tek je manji dio Dubrave planski izgrađen.
- b) *rad institucija vlasti*, poput državnih tijela odgovornih za planiranje prostora na najvišoj razini (npr. za smještaj neke institucije ili djelatnosti od državne važnosti u određenom naselju) ili oblika mjesne samouprave (npr. gradskih četvrti), u čijim je ovlastima donošenje odluka o manjim zahvatima u prostoru, o komunalnoj infrastrukturi, uređivanju zelenih površina i dr. Nedovoljan angažman gradskih institucija u provedbi zakona može dovesti do stvaranja kaosa u prostoru, čak i kad postoji odgovarajuća zakonska i planska dokumentacija. Stihijska, „divlja” gradnja u Dubravi primjer je neučinkovita rada nadležnih institucija.
- c) *akcije pojedinaca i udruga*, od individualnih graditelja obiteljskih kuća (osobito u područjima s pretežnom neplanskom, često bespravnom gradnjom), arhitekata koji stvaraju „arhitekturu s potpisom”, tj. pojedinačne urbanističke i arhitektonske primjerke priznate vrijednosti, preko investitora, projekatana i *developer*a, koji svojim idejama, kapitalom i umijećem upravljanja prostorom (ali često motivirani isključivo profitom) pridonose implementaciji novih građevinskih struktura u morfološku strukturu, do građanskih i vjerskih udruga, koje potiču aktivnosti vezane uz poboljšanje života u lokalnoj zajednici.

POVIJESNI RAZVOJ DUBRAVE

Ovisno o morfogenetskim obilježjima u Dubravi se mogu izdvojiti dvije osnovne zone razvoja: a) područje starih sela sjeverno, južno i jugoistočno od kompaktno izgrađenog dijela tzv. uže Dubrave, čije su jezgre nastale još u srednjem vijeku; b) područje novijega razvoja, koje se počelo razvijati od 30-ih godina 20. stoljeća, poglavito nakon Drugoga svjetskog rata, a izgrađuje se i danas (sl. 1). Morfološki razvoj tih dviju zona u uskoj je uzročno-posljedičnoj vezi s povijesnim razvojem Dubrave, što je, kako će se poslije vidjeti, još uvijek vidljivo u urbanom pejzažu.



Sl. 1. Glavne zone razvoja Dubrave

Fig. 1 Main zones of development of the Dubrava district

Izvor: Ladović, 1960; Dobronić, 2003; ortofoto snimke 1998.

Kako je naglašeno, povijest naseljavanja i s time povezana morfogeneza dubravačkih starih sela mogu se pratiti još od srednjega vijeka. Prvi zapisi govore da su ondje bila plemenska bratstva. Njihovi članovi živjeli su kao slobodni ljudi, tzv. gračani (Junaković, 1978a). Od 13. stoljeća područja na kojima su bila bratstva postaju crkvenim posjedom. Crkvena su zemljišta najvećim dijelom bila obrasla šumom i šumarcima (po kojima je Dubrava dobila ime; od dub = hrast). U srednjovjekovnim ispravama, poput onih kralja Andrije iz 1217. i kralja Karla iz 1328., spominju se već gotovo sva dubravačka sela kao posjedi (sela ili prediji)⁷ zagrebačkoga biskupa i Kaptola. Na primjer Čučerje se prvi put spominje 1201., Jalševac i Oporovec 1217., a Granešina 1266. Na njima su od 13. stoljeća živjeli i kmetovi zagrebačkoga biskupa, Kaptola i pojedinih kanonika. Obradivali su posjede svojih crkvenih gospodara i davali određeni dio u prirodinama te su prema potrebi popravljali putove i ograde oko župnih dvorova. Nakon 1848. bivši su kmetovi (poglavito u sjevernom dijelu Dubrave) počeli kupovati ili dobivati dio zemlje u vlasništvo. No još i potkraj 19. stoljeća Kaptol je u svojem vlasništvu držao razmjerno velike površine srednjega i južnoga dijela Dubrave. Većinu svojih posjeda Kaptol je u prodao tek u 20. stoljeću. Naime tek mu je agrarnom reformom iz 1919. oduzet dio posjeda, pa je zemlja prešla u ruke seljaka iz okolice, što je stvorilo uvjete za prosperitetniji razvoj dubravačkih sela (Ladović, 1960; Junaković, 1978b, 1978c, 1978d, 1978e; Junaković, 1980; *Zagrebački leksikon 1 i 2*, 2006).

Prema katastarskom planu iz 1862., koji je 1960. detaljno opisala V. Ladović ne štedeći retke za iznošenje broja, izgleda, građevinskog materijala i funkcija pojedinih građevina te broja i opisa parcela u dubravačkim selima (što su, zapravo, podaci o veličini i morfologiji sela od prije sto pedeset godina, pa ih možemo smatrati podacima iznimne istraživačke vrijednosti), područje današnje Dubrave bilo je sredinom 19. stoljeća podijeljeno na tri općine (i župe): Čučerje, Granešina i Resnik.

Općina Čučerje obuhvaćala je sela i zaseoke Čučerje, Dankovec, Degidovec, Jalševac, Slanovec, Medvedski Breg i Trstenik. Selo Čučerje najstarije je (prvi spomen 1201.) i u 19. stoljeću najveće selo na području Dubrave. Imalo je zidanu crkvu i još pet zidanih zgrada. Dankovec je imao četiri skupine kuća, od čega je trideset drvenih, i tri zidane stambene zgrade. Degidovec je sa sedamnaest kuća bio najmanje selo u općini. Jalševac je imao šest raštrkanih skupina kuća; jedna je bila zidana, ostale drvene. Područje sela bilo je dosta prostrano (650 parcela), a pretežno su to bili vinogradi, šume i manje oranice. U Slanovcu je bilo 26 kuća, razasutih u manje skupine. Medvedski Breg okupljao je dvadesetak drvenih stambenih i gospodarskih zgrada. Četiri kuće bile su zidane. Trstenik je bio razmjerno veliko naselje (636 parcela). Sastojao se od tri skupine s pet gospodarstava i četrdeset drvenih kuća, između kojih su bile oranice i šume (Ladović, 1960; Junaković, 1978e; Dobronić, 2003).

Općina Granešina, kojoj su pripadala sela i zaseoci Granešina, Branovec, Čugovec, Miroševac, Oporovec, Novaki i Novoselec, imala je dosta voćnjaka, vinograda, nešto manje oranica i vrlo mnogo šuma. Selo Granešina imalo je dvadesetak drvenih kuća pokrivenih slamom, od kojih su samo tri bile zidane: škola, crkva i župni dvor. Zemljište oko sela uglavnom su prekrivale oranice. Branovec i Čugovec bili su zaseoci s desetak gospodarskih zgrada. Miroševac je imao tridesetak drvenih kuća raštrkanih duž potoka Miroševca. Na području Oporovca bilo je 26 drvenih kuća. Od svih sela u općini Oporovec je obuhvaćao najšire područje jer je imao 649 parcela, od kojih neke pod šumom, oranicama, vrtovima,

voćnjacima i vinogradima. Godine 1862. Oporovec je bio veće i gušće naseljeno naselje od Granešine. Novaki su imali 25 gospodarstava, koja su bila okupljena u nekoliko skupina, dok je Novoselec imao samo deset drvenih kuća (Ladović, 1960; Junaković, 1980; Junaković, 1978c; Dobronić, 2003).

Općina Resnik obuhvaćala je sela i zaseoke Resnik, Čulinec, Resnički Gaj, Retkovec i Trnavu. Selo Resnik, koje danas administrativno pripada gradskoj četvrti Peščenica-Žitnjak, u 19. stoljeću bilo je središte općine koja je obuhvaćala i neka današnja dubravačka naselja. Imalo je dvadeset većih gospodarstava i isto toliko kuća. Uz školu i crkvu još je jedna zgrada bila zidana, dok su ostale bile drvene kuće. Selo Čulinec sa svojih se četrnaest gospodarstava, nanizanih jedno uz drugo, protegnulo uz cestu s desne strane potoka Trnave. Resnički Gaj u to je doba imao samo četiri gospodarstva. Retkovec je bio zaselak s deset grupiranih gospodarstava, dok ih je Trnava imala sedamnaest. Oko njih su se prostirale oranice i livade (Ladović, 1960; Dobronić, 2003).

Iz opisa morfologije dubravačkih sela V. Ladović može se primijetiti da su u prošlosti zidane građevine gotovo u pravilu bile samo crkva, župni dvor i škola te gdjegdje koja kuća, vjerojatno seoskih bogataša koji su si mogli priuštiti izgradnju zidane kuće. Iz takve morfologije može se iščitati socioekonomski status koji su pojedinci imali u zajednici, ali i važnost samoga sela u hijerarhiji okolnih naselja, jer su samo ona najveća i najvažnija (općinska i župska središta) imala crkvu, župni dvor i školu. Kako se može zaključiti iz nedostatka tih građevina, ostala naselja bili su zapravo zaseoci bez ikakve druge funkcije osim stambene i poljoprivredne (uglavnom samoopskrbljivačke), koji su gravitirali općinskim središtima. Zgrade centralnomjesnih funkcija većinom su se gradile na najdostupnijoj i najfrekventnijoj seoskoj površini – seoskome trgu. Trg, poput čučerskoga (sl. 2), uglavnom je bio neplanski određeno prostorno proširenje nepravilna oblika na kojem su se sjekli prometni putovi, pa se na njemu trgovalo. Kao i kod ulica, cesta i putova izgled, veličina, izduženost, otvorenost i dostupnost trga uvelike su ovisili o orohidrografskim obilježjima prostora karakterističnima za brežuljkasti prigorski kraj. To znači da su se primjerice ceste u starim dubravačkim selima trasirale u dolinama potoka, nedaleko do njegova toka,



Sl. 2. Središte Čučerja iz zraka (lijevo) i crkva na glavnome čučerskom trgu (desno)
Fig. 2 The centre of Čučerje from the air (left) and the church on the main Čučerje square (right)

Izvor: ortofoto snimke 1998.; foto: Ivana Crljenko



Sl. 3. Zapuštena drvena kuća (lijevo), novouređena kuća s elementima drvene gradnje (sredina) i primjer novoizgrađene kuće upitne estetike (desno; arhitekti su je izabrali kao jednu od najružnijih kuća novije izgradnje)

Fig. 3 *A dilapidated wooden house (left), a recently restored house with the elements of wooden structure (centre) and the example of a newly-built house of questionable esthetics (right; according to the opinion of architects, it was chosen as one of the ugliest houses of recent house constructions)*

Izvor: Top 12 najružnijih kuća u Hrvatskoj (URL 2); foto: Ivana Crljenko

zaobilazeći istaknutije reljefne uzvisine, odnosno tako da prate pravac pružanja potoka (sjever-jug). Zato su one mahom zavojite, uske i razmjerno dugačke. Ta međuovisnost prirodnih čimbenika i morfologije dubravačkih sela vidljiva je i danas, kako u planovima ili fotografijama iz zraka tako i u stvarnom prostoru (sl. 2).

Izgled nekih morfoloških elemenata dubravačkih sela, kao što su kuće, okućnice ili parcele, nije se, dakako, do danas održao u gore opisanom obliku jer je prostor sa svim svojim elementima u svojoj srži iznimno dinamična kategorija koja se pod utjecajem mnogobrojnih čimbenika svakodnevno mijenja. Tako se današnja fizionomija i morfologija starih dubravačkih sela od navedenih obilježja (drvene kuće, pokoja zidana kuća, oranice, šume) mjestimično razlikuju gotovo do neprepoznatljivosti. Materijalni ostaci starih drvenih kuća vrlo su rijetki. Tek ponegdje proviruje kakva drvena, uglavnom zapuštena kuća (premda ima primjera lijepo rekonstruiranih drvenih kuća ili onih u čiju su gradnju inkorporirani dijelovi tradicionalne kulture gradnje kuća). Drvene su kuće uglavnom nadomjestile zidane katnice, dvokatnice, čak i trokatnice, nerijetko žarkih fasada, s PVC-stolarijom i ogradama od nehrđajućeg čelika – dakle izgrađene su od modernih građevnih materijala i s bitno drukčijim obilježjima nove, često upitne estetike (sl. 3). Slamnati su krovovi odavno zamijenjeni crepovima i sve popularnijom šindrom. S vremenom su neke parcele usitnjene zbog podjele zemljišta unutar obitelji i potreba gradnje novih kuća. Šume su na mnogim mjestima iskrčene za potrebe gradnje kuća ili širenja oranica. Ipak, tradicija vinogradarstva nije se potpuno ugasila jer je osim stalnih stanovnika potiču i vikendaši, pa u sjevernim područjima, na obroncima Medvednice, nije neobično vidjeti uređene vinograde. Zarana trasirane ceste ostale su više-manje vjerne svojemu prvobitnom pravcu pružanja, ali nisu više makadamske i utabane, nego su asfaltirane i proširene te su im dodani pločnici. Također, mreža ulica, cesta i putova izgradnjom novih kuća znatno se proširila, čime se polako širila i morfološka struktura dubravačkih sela.

Zaključno se može reći da utjecaj koji su povijesne okolnosti imale na morfogenezu Dubrave valja promatrati kroz tri glavna aspekta: a) struktura vlasništva nad zemljom;

b) crkveno-kmetski odnosi (ta dva aspekta osobito su važna za razumijevanje morfogeneze dubravačkih sela); c) širi kontekst razvoja Zagreba (prilikom objašnjenja morfološkog razvoja kompaktno izgrađene „uže” Dubrave⁸).

U pogledu strukture vlasništva nad zemljom i crkveno-kmetskih odnosa treba istaknuti da su takvi odnosi znatno odredili namjenu i iskorištenost zemlje. Naime dok je u srednjem vijeku zemlja bila u rukama zagrebačkoga Kaptola, mahom su to bile slabo iskorištene šumske i livadske površine te u manjoj mjeri oranične površine na kojima se obrađivalo onoliko koliko je bilo potrebno za crkvene gospodare i njihove kmetove. Tek kad je sredinom 19. stoljeća prešla u ruke seljaka, zemlja se počela značajnije usitnjavati, iskorištavati i izgrađivati u stambene svrhe, a sela su se mogla početi razvijati kao teritorijalne jedinice neovisne o crkvenoj vlasti, jer je tek tada Dubrava ostvarila preduvjete za svoj morfološki napredak. O tome najbolje govori primjer područja tzv. Janekovićeve parcelacije, tj. središnji dio Dubrave sjeverno od najzapadnijeg dijela ulice Dubrava, koji je, kao i drugi dijelovi Dubrave, dugo bio slabo naseljen i neizgrađen crkveni posjed (do 20-ih godina 20. stoljeća). Perspektivnu vrijednost toga predjela na rubu budućega velikoga grada uočio je ljubljanski industrijalac Rado Hribar, koji je 1931. kupio 207 jutara zemljišta u Gornjoj Dubravi od zagrebačkoga Kaptola. Želio ga je rasparcelirati i prodati za izgradnju stambenoga naselja, što je četiri godine poslije povjerio Vladimiru Janekoviću iz Zagreba. Tako je Janeković tijekom pet parcelacija 30-ih i 40-ih (1935., 1936., 1937., 1941. i 1942.) morfološki oblikovao i osmišljenim planskim akcijama uredio dotad slabo naseljen i slabo izgrađen dio Dubrave sa svega nekoliko skupina kuća i gospodarskih zgrada. (*Večer*, list, 1935; Ladović, 1960; Globarević, 1974; *Dubrava*, list, pos. br., 1981; spomenice, 1989. i 1992; Radović Mahečić, 1998, 2002). Daljnja morfogeneza toga područja povezana s razvojem naseljenosti objasniti će se poslije.

Kod tumačenja morfološkog razvoja Dubrave kao predgrađa većega grada (treći aspekt) ne treba zaboraviti da je Zagreb ujedinjen tek 1850. te da se tek početkom 20. stoljeća izgrađuju njegovi središnji dijelovi. U takvim uvjetima (grad je 1900. imao 61.000 stanovnika) nije postojala potreba za širenjem grada na istok (o čemu svjedoče i stari nacrti i planovi Zagreba, na kojima Dubrave uopće nema, npr. Nacrt grada Zagreba iz 1878. ili Nacrt grada Zagreba i novopriopjeni teritorij 1902) (*Zagrebački leksikon 2*, 2006). Do nje je došlo tek intenzivnom industrijalizacijom i urbanizacijom nakon Drugoga svjetskog rata, kada su se pod pritiskom velikog broja doseljenika koje grad u kratkom vremenu nije uspio prihvatiti počele izgrađivati rubne zagrebačke četvrti, pa tako i Dubrava. Osim toga Dubrava je tek 1952. postala administrativna općina Zagreba, što joj je tek tada dalo pravni legitimitet i određeni stupanj samouprave te ravnopravnost s ostalim gradskim općinama.

ADMINISTRATIVNO-TERITORIJALNA PODJELA DUBRAVE

Administrativno-teritorijalna podjela nekoga područja može se, kako je već naglašeno, odraziti u njegovoj morfologiji i morfogenezi. Tako prostorna i populacijska veličina neke zagrebačke gradske četvrti, uz odluku o potrebi za njezinim komunalnim uređenjem, utječe na financiranje lokalne samouprave te gradske četvrti u odnosu na druge (Službene stranice Grada Zagreba, URL 3) i posljedično na izgradnju, širenje i prosperitet toga kvarta. Posve je razumljivo da visina financijskih sredstva odobrenih iz gradskog proračuna za

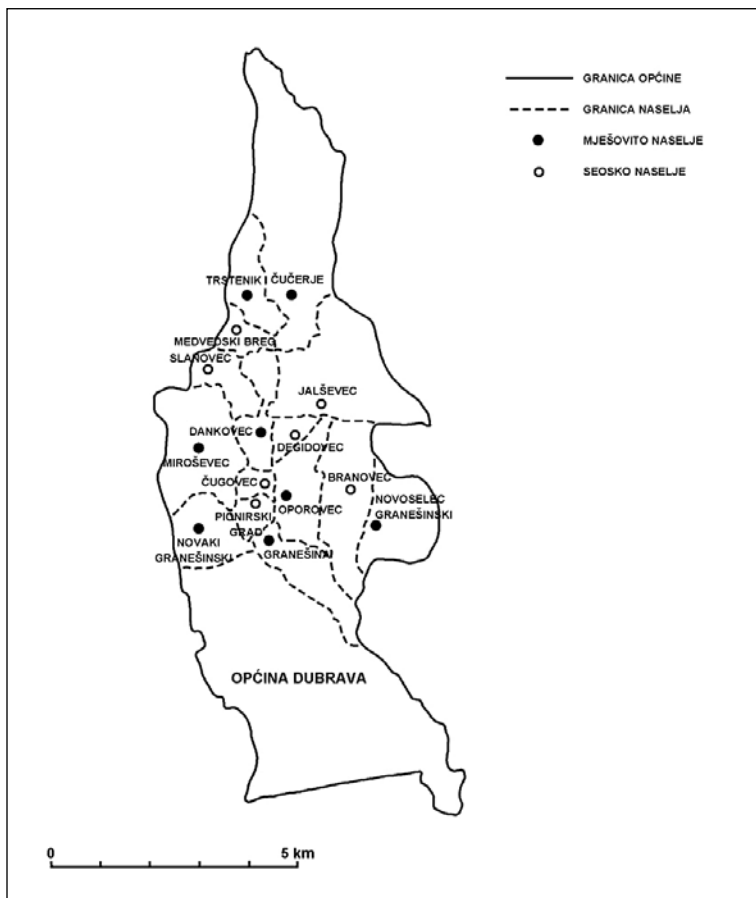
komunalno i urbanističko uređenje za pojedinu gradsku četvrt izravno utječe na mogućnost razvoja i širenja morfološke (i s tim povezane funkcionalne) strukture te gradske četvrti.

Na morfološki razvoj utječu i česte promjene granica kvarta, i to uglavnom nepovoljno. Kako je već rečeno, „seljenje” nekoga gradskog područja iz jedne općine ili gradske četvrti u drugu u pravilu bitno usporava birokratske procese potrebne za njegov stabilan, koherentan planski usmjeren razvoj. Primjer Dubrave to pokazuje. Naime danas je ona administrativno dio Grada Zagreba podijeljen na dvije gradske četvrti Gornja i Donja Dubrava, koje razdvaja glavna dubravačka prometnica, ulica Dubrava (popularno zvana Avenijom Dubrava). Ugrubo, granice Gornje Dubrave prate tok potoka Štefanovca na zapadu te Trnave i Branovca na istoku, ulicu Dubravu na jugu i granicu Grada Zagreba na sjeveru. Granica Donje Dubrave na zapadu prolazi Mandlovom ulicom pa tokom potoka Štefanovec; na jugu je granica Slavonska avenija, na istoku potoci Sopnica i Trnava, a na sjeveru ulica Dubrava. No te su se granice u prošlosti često pomicala, što je bio odraz administrativno-teritorijalnih promjena gradskih međa (jer je Dubrava granična četvrt Zagreba prema Sesvetama), statusa Dubrave u gradskim okvirima i povijesnoga razvoja koji je većim dijelom bio neovisan o Zagrebu.

Primjer iz lista *Dubrava* dobro ilustrira kakve sve probleme u svakodnevnom životu građana uzrokuje nepostojanost granica. K. Kvočić (1987) navodi problem (ne)logične granice Dubrave prema zapadu, između općina Dubrava i Maksimir, koja je prvobitno utvrđena 1974., kada je prolazila čvrstim orijentirima u prostoru (ogradama, prometnicama) i dijelila u prostoru jasno vidljive cjeline. Kasnijim urbanističkim zahvatima ta se granica izgubila i počela dijeliti teško djeljive cjeline (npr. ZET-ovo spremište tramvaja pripalo je i jednoj i drugoj općini). Kvočić navodi i praktična pitanja zbunjenih građana koja su proizašla iz takve podjele teritorija, poput onih gdje ostvariti svoja prava, tko je nadležan za nadzor određenog područja, kako dobiti građevinsku dozvolu za granično smještene objekte, tko snosi komunalne troškove i troškove rasvjete, uređenja zelenih površina, kako kontrolirati potrošnju struje, vode i sl. Jasno je da se u takvim nedorečenim imovinsko-pravnim uvjetima koje su stvorile nejasne i nelogične granice teško može ostvariti uravnotežen morfološki razvoj.

U pogledu unutrašnje podjele teritorija današnja je Dubrava u 19. stoljeću bila administrativno podijeljena na tri općine koje su pripadale kotaru Zagreb. Sjedišta općina, a ujedno i župa, bila su u Čučerju, Granešini i Resniku (Ladović, 1960), a ostalih je dvadesetak sela i zaselaka pripadalo nekoj od spomenutih općina. Početkom 20. stoljeća dubravačka su sela pripadala županiji Zagreb, Kraljevskoj kotarskoj oblasti Zagreb, upravnoj općini Sesvete (Jahnz, 1916). Nakon Drugoga svjetskoga rata Dubrava je i dalje bila u sastavu općine Sesvete. Godine 1948. sva su dubravačka naselja bila unutar grada Zagreba, tj. unutar sedam mjesnih odbora – Čučerje, Degidovec, Dubrava Čulinečka, Dubrava Zagrebačka, Gaj Resnički, Granešina i Miroševac. Nedugo nakon toga postala je samostalna općina Zagrebačka Dubrava, u čijem je sastavu bilo 21 naselje (Ladović, 1960).

Kao samostalna općina postojala je vrlo kratko jer je već 1949. priključena Zagrebu (općini Maksimir), a gradska je međa pomaknuta s potoka Štefanovca na potok Trnavu. U sastav Zagreba ušle su tada Granešina, Zagrebačka Dubrava i Čulinec, a 1950. u grad su ušli i Zagrebačka Trnava i Markuševac. Godine 1952. gradu Zagrebu pripojene su



Sl. 4. Općina Dubrava i pojedinačna naselja 1971.

Fig. 4 Dubrava municipality and the individual settlements in 1971

Izvor: Korenčić, 1979.

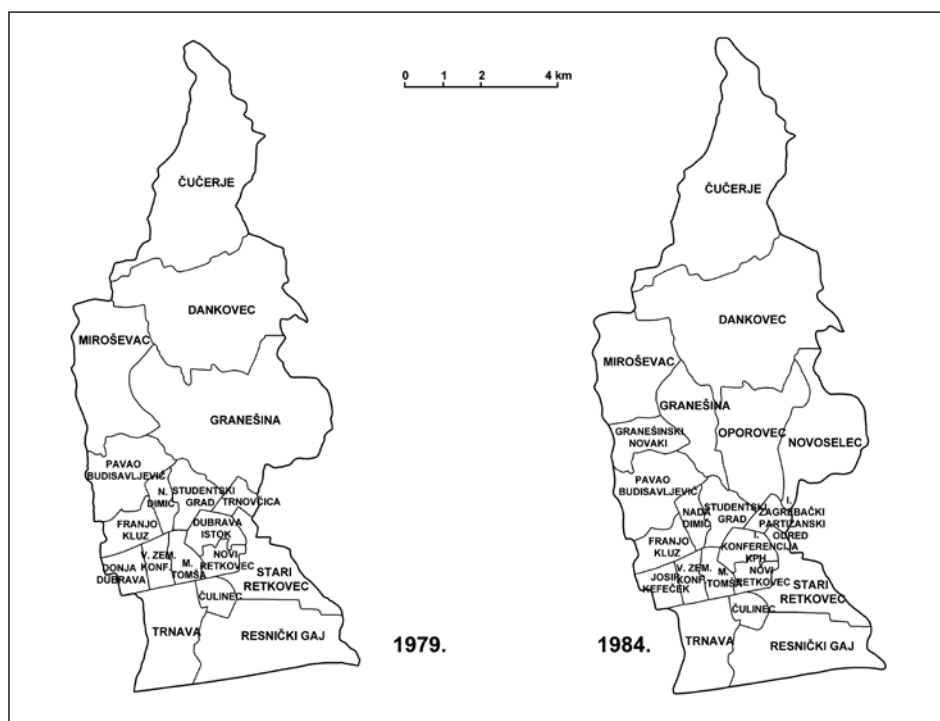
Markuševačka Trnava, Čulinečka Dubrava, Resnik i Resnički Gaj, a tri godine poslije Granešina II i Čučerje. Tada, 1952., Dubrava postaje općina sa selima Čulinec, Čulinečka Dubrava, Resnička Trnava, Resnički Gaj, Resnik i Retkovec, a 1955. obuhvaća i područje bivše općine Granešina s četrnaest sela. Godine 1971. područje je podijeljeno na općinu Dubrava (koja je samo dio današnje Dubrave) i petnaest naselja seoskog ili mješovitog tipa (sl. 4). Razmjerno kasno dobivanje statusa općine, 1952., i pravno konstituiranje tijela zaduženog za njezin razvoj (Skupština općine, poslije Vijeće gradskih četvrti) zasigurno su utjecali na uključivanje Dubrave kao ravnopravne gradske općine u procese odlučivanja o vlastitom napretku. Preustrojem iz 1974. Dubrava postaje jedna od deset gradskih općina.⁹ Godine 1981. općina Dubrava sadržavala je današnja dubravačka naselja Branovec, Čučerje, Čugovec, Dankovec, Degidovec, Granešina, Jalševac, Medvedski Breg, Miroševac, Novaki Granešinski, Novoselec Granešinski, Oporovec, Pionirski grad, Podbrežje, Slanovec i

Trstenik, koja su prestala postojati kao samostalna naselja (Timet, 1963; Globarević, 1974; Žuljić, 1978; Kvočić, 1984; Laušić, 1987; Nejašmić, 1994; Prelogović, 2008).

Potkraj 1990. prestale su postojati gradske općine s područja Gradske zajednice Zagreba, a osnovana je jedinstvena općina Grad Zagreb bez unutarnjeg administrativno-teritorijalnog ustroja. Tek 1999. Grad Zagreb dobiva novi unutargradski teritorijalni ustroj. Osnovano je sedamnaest gradskih četvrti (Službene stranice Grada Zagreba, URL 3; Prelogović, 2008), od kojih su dvije na području Dubrave. Ovlasti tih dviju gradskih četvrti slične su onima koje je nekada imala općina Dubrava.¹⁰

Unutrašnja podjela općine Dubrava od 1963. do 1994. sastojala se od mjesnih zajednica (*Politička enciklopedija*, 1975; Službene stranice Grada Zagreba, URL 3). Tijekom tridesetak godina postojanja došlo je do njihova usitnjavanja, pa se s prvotnih osamnaest broj mjesnih zajednica povećao na 21 (sl. 5). Mjesne su zajednice predstavljale teritorijalnu cjelinu u kojoj su građani, posredovanjem vlastitih i zajedničkih resursa, zadovoljavali najveći dio svojih životnih potreba.¹¹

Niža razina podjele zagrebačkih gradskih četvrti od 1999. podrazumijeva postojanje mjesnih odbora kao oblika mjesne samouprave u kojima se jamči neposredno sudjelovanje građana



Sl. 5. Mjesne zajednice 1979. i 1984.

Fig. 5 Local communities in 1979 and 1984

Izvor: *Dubrava*, list, br. 2, 1978, str. 8-9; br. 74, 1984, str. 6-7

u odlučivanju o pitanjima od njihova svakidašnjega i neposrednog interesa. Konkretizacija osnivanja mjesnih odbora dogodila se tek 2009. Odlukom o osnivanju mjesnih odbora (Službene stranice Grada Zagreba, URL 3). U Gornjoj ih je Dubravi šesnaest, a u Donjoj osam. Premda granice mjesnih odbora uglavnom prate granice bivših mjesnih zajednica, koje su pak nastojale pratiti neke vidljive orijentire na terenu, poput tokova potoka ili trasa važnijih cesta, gdje gdje se one znatno udaljavaju od bivših granica mjesnih zajednica. Ovlasti mjesnih odbora, slično kao i ovlasti mjesnih zajednica, nisu osobito velike. Njih se uvjetno može promatrati kao gradska vijeća „u malom”, ali s bitno izraženijim ovlastima predlaganja nego odlučivanja, odnosno kao manje teritorijalne jedinice čija je funkcija da provode odluke o raspodjeli financijskih sredstava u skladu s odlukama gradskih vijeća uz mogućnost predlaganja mjera za unapređenje uvjeta života i rada nadležnim tijelima, kao i predlaganja vijeću gradske četvrti plana malih komunalnih akcija za svoje područje (Službene stranice Grada Zagreba, URL 3).

Zaključno valja naglasiti da su česte administrativno-teritorijalne promjene kako vanjskih granica Dubrave tako i njezina unutarnjeg ustrojstva u posljednjih šezdesetak godina, često bile razlogom zbunjenosti, nedoumica i negodovanja lokalnoga stanovništva. Tako je primjerice Dubec danas podijeljen između naselja Zagreb i Sesvete, premda fizionomski čini jedinstvenu cjelinu. I taj primjer još jednom potvrđuje pretpostavku da je uza stalne administrativne i teritorijalne izmjene teško, gotovo nemoguće uspostaviti i koordiniranu dinamiku morfološkog razvoja prostora.

PROSTORNI PLANOVI (I POSLJEDICE NJIHOVA NEPOSTOJANJA)

Druga polovina šezdesetih i sedamdesete godine 20. stoljeća u urbanističkome su smislu bile godine ambicioznih planova privrednoga rasta i optimističnih prognoza dinamičnoga društvenog i gospodarskog razvoja, što je rezultiralo donošenjem zakona i aktivnom djelatnošću u području planiranja. Izrađeni su mnogi urbanistički projekti kojima je usmjerena intenzivna izgradnja, zajedno s projektima komunalne i prometne infrastrukture (Mišćević, 1998).¹² Kartografska zbirka Državnog arhiva u Zagrebu sadržava bogatu građu koja svojim opsegom upućuje na zaključak da su i na području Dubrave tada izrađeni brojni planovi. Ondje se mogu pronaći: urbanistički projekt Grana-Klaka (1965), plan prostornog uređenja Dupca (1965), detaljni urbanistički planovi za područje Miroševca-Granešine (1966), Gornje Dubrave (1966) i Trnovčice (1968), provedbeni urbanistički planovi Novog Retkovca (1977), Poljanica (1977), Južne Dubrave-istok (1977), Južne Dubrave-zapad (1977), Miroševca-Granešine (1978), Grane i Klake (1977), program za provedbeni urbanistički plan Oporovca (1978), mnogobrojna idejna urbanistička rješenja općine Dubrava (1965), industrijske zone Grana i servisne zone Štefanovec (1970), prometnice Ulice prosinačkih žrtava (1977), Tehnograd Dankovec-Degidoved (1978), plan uređenja manjeg naselja Dankovec-Čučerje (1977), urbanistički detalj Dubrava Centar (1969) i Čulinec (1969) i mnogi elaborati (npr. za Retkovec, 1966). U takvim uvjetima, do 80-ih, kada je usvojena većina planova, izgrađena je većina planske visoke stambene gradnje u Dubravi (Studentski grad, Grana, Klaka, neboderi i zgrade uza zapadni rub ulice Dubrava).

Krizne osamdesete, osobito njihovu drugu polovinu, obilježili su zastoj gospodarskoga razvoja, početak društvene reforme i preispitivanje optimističnih planova iz sedamdesetih, odnosno njihova revizija i utvrđivanje slabosti njihove provedbe (Mišćević, 1998), što je konkretno značilo usporavanje mnogih urbanističkih i arhitektonskih projekata. U Dubravi

se to očitovalo u slabijem intenzitetu stanogradnje nakon izgradnje stambenih zgrada u sjevernome dijelu Novoga Retkovca i zapadnome dijelu Poljanica te intenzivnijem nastavku u poslijeratnom razdoblju. Noviji urbanistički planovi, nakon 2000., uglavnom su manjega prostornog obuhvata (urbanistički planovi uređenja ili detaljni planovi uređenja, npr. Degidovca, Trnave II, Oporovečke-sjever, Čulinečke-zapad i tvornice autobusa).

Unatoč postojanju planski osmišljenih rješenja za uređenje Dubrave, valja naglasiti da su ti planovi obuhvatili razmjerno male površine te su, što je još važnije, izrađeni, usvojeni i primijenjeni prekasno da bi se njima usmjerivao morfološki razvoj većeg dijela Dubrave (često su nastajali nakon što je područje koje je plan obuhvatio već bilo izgrađeno!). Naime prvo masovnije naseljavanje Dubrave počelo je neposredno nakon Drugoga svjetskog rata (pedesetih), kada gotovih planova, osobito provedbenih (PUP), još nije bilo. Osim toga i kada su bili dovršeni, proces njihova usvajanja i primjene trajao je predugo, pa su doseljenici bili prisiljeni graditi bez plana i reda. Tako Bradešić (1979: 12), opisujući stanje stambene izgradnje u mjesnoj zajednici Pete zemaljske konferencije KPJ, napominje da se „stanovništvo naseljavalo i gradilo bez urbanističkog plana, a samo 20 posto kuća izgrađeno je s građevinskom dozvolom. To znači da je većina sagrađenih objekata bez potrebnih instalacija. Tek 1965. godine pod velikim pritiskom građana donesen je urbanistički plan (za već izgrađeni teritorij). Plan je priznao jedva 50 posto izgrađenih objekata, a sve ostalo bilo je predviđeno za rušenje.” Ističe i vrlo važan problem koji je proizašao iz nepostojanja planova – nemogućnost izgradnje i širenja komunalne infrastrukture. „Jasno je da se rješavanju problema vodovoda, kanalizacije itd. nije moglo pristupiti prije donošenja urbanističkog plana, već tek nakon njegova donošenja. Tako su prvi metri kanalizacije postavljeni tek 1965. godine.” Ne čudi stoga da je slika komunalno neuređenoga prostora djelovala kaotično, neuredno, „divlje” i neugodno.

IKvočić (1980a: 8) apostrofira važnost donošenja urbanističkoga plana u Miroševcu: „U ovom trenutku prioritetno je dobiti urbanistički plan, jer će tek tada postojati čvrsta osnova da komunalna opremljenost i društveni standard kakav susrećemo u gradskim sredinama ne budu tek puki san.” a, kritizirajući „divlju” gradnju Kvočić (1980b: 10), ističe „bezgranično dugu izradu provedbenih urbanističkih planova” te činjenicu da mnogi „zastarjeli (planovi, op. a.) ne idu na reviziju na vrijeme.” Kako dalje saznajemo u listu *Dubrava*, jedan od razloga dugog čekanja na urbanističke planove bilo je prekasno uključivanje nadležnih tijela u intervencije u prostoru. Naime najprije se krenulo s utvrđivanjem postojećeg stanja u prostoru, koji je već mahom bio inficiran „divljom” gradnjom, što je prilično dugo trajalo, zatim su se željeli sanirati bespravno izgrađeni dijelovi, a tek su se onda razmatrale mogućnosti izgradnje novih stanova u društvenoj stanogradnji. Dakako da je taj proces zahtijevao puno vremena, energije i novca (*Dubrava*, list, br. 30, 1980).

Drugi je problem bio što se na urbanističke planove, i kada su postojali, mnogi stanovnici koji su se odlučili na individualnu gradnju kuća nisu osvrtni, znajući da građevinska inspekcija *de facto* ne postoji (1980. za područje cijele Dubrave postojala su dva inspektora!; Kvočić, 1980b) te da neće biti kažnjeni zbog zaobilaženja zakonskih i planskih propisa. Jakim pritiscima na nadležne institucije uspjeli su krajem 80-ih čak i ozakoniti svoje bespravno sagrađene objekte. Njihovom naknadnom legalizacijom vlast je zapravo kapitulirala pred bujajućim problemom „divlje” gradnje, što je imalo (i još uvijek ima) goleme posljedice u morfologiji Dubrave.

„Divlja” se gradnja kao stihijski, bespravan, neplanski i urbanistički nekontrolirani oblik rješavanja stambenog problema velikog broja doseljenika u kratkom vremenu javila

s prvim naseljavanjem Dubrave 40-ih godina 20. stoljeća (Donja Dubrava između ulice Dubrava i Branimirove ulice te Gornja Dubrava sjeverno od Oporovečke ulice), a zadržala se do danas, kada se širi u donedavno neizgrađena područja na sjeveru, istoku i jugu Dubrave (sl. 6). S obzirom na površinu koju zauzima svakako je dominantno morfološko obilježje Dubrave, pa se o njoj s pravom može govoriti kao o fenomenu kojem je moguće odrediti početak, obilježja razvoja, dosege i posljedice u prostornom razvoju Dubrave.

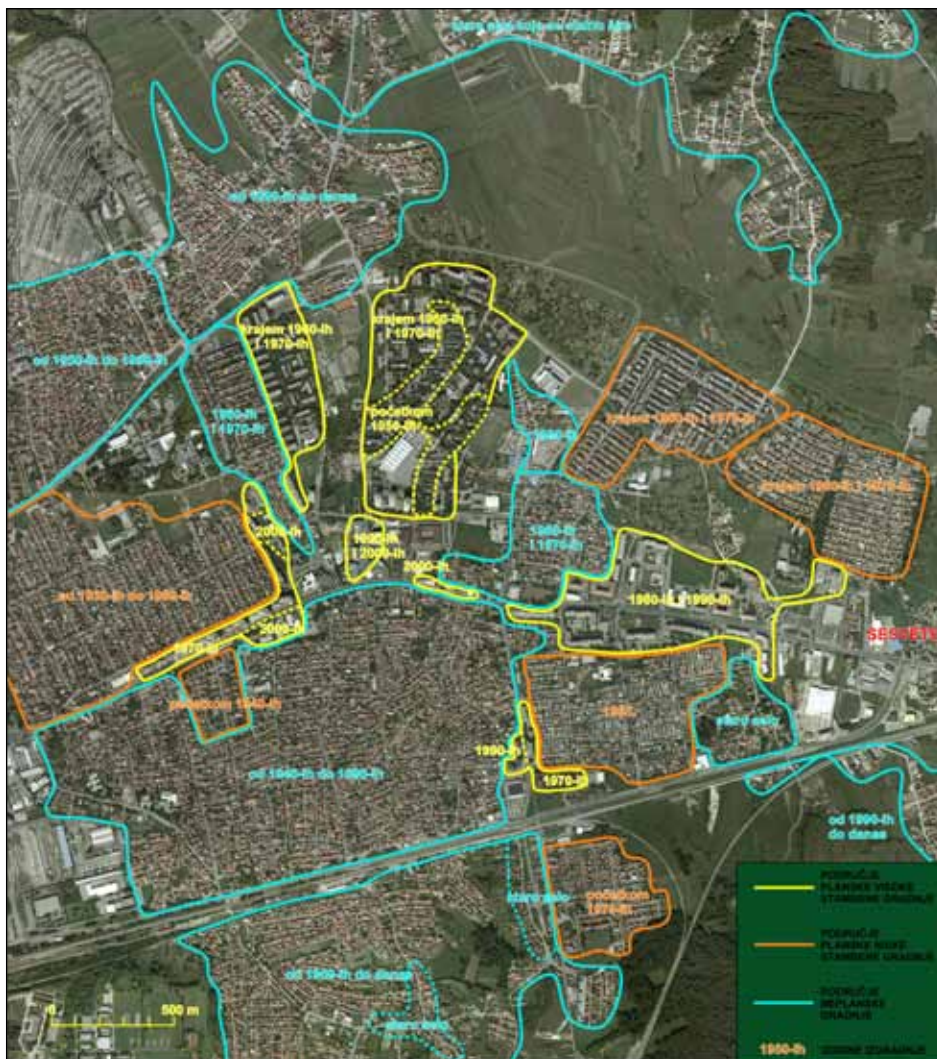
No koliko se god kritizira „divlju” gradnju, valja istaknuti da ona nije problem samo u Dubravi¹³ i nije nastala tek iz nužde ili obijesti doseljenika, nego, kako se iz navedenoga (nepostojanje ili zakašnjelo donošenje i revizija planova, neučinkovitost institucija u kažnjavanju bespravnih graditelja) daje naslutiti, i zbog objektivnih čimbenika koji su onemogućivali planski razvoj. Naime nagli porast broja stanovnika mehaničkim priljevom, snažna urbanizacija i potreba za stambenim prostorom od 50-ih godina 20. stoljeća, nedovoljna i prespora stanogradnja na području grada, nemogućnost da grad na svom području ponudi gradilišta za masovnu izgradnju obiteljskih kuća u uređenim naseljima poput Trnovčice ili Dupca te nepostojanje zakonske regulative koja bi primjereno i pravodobno pratila takav razvoj, kao i špekulacija s gradilištima i cijenom zemljišta, odnosno sve češći profilerski interesi (*Dubrava*, list, br. 30, 1980), samo su neki razlozi nastanka i održavanja stihijskog stanja u gradnji stambenih objekata u Dubravi do danas. Sumirajući glavne razloge „divlje” gradnje, Crkvenčić (1968) i Globarević (1974) ističu da su je uzrokovali visoki doprinosi za komunalno uređenje (a većina graditelja bila je slabijega imovinskog statusa), složenost procedure i dugotrajno čekanje na dobivanje dozvola, blage kazne za prekršitelje i kasno dovršenje urbanističkoga plana. Osim toga u Dubravi je zemljište bilo jeftinije i gradnja jednostavnija, pa se gradilo s minimalnim sredstvima. U morfološkom smislu glavna su obilježja „divlje” gradnje kaotičnost i supstandardnost ulične mreže, neopremljenost pratećim sadržajima, velika gustoća izgradnje, izgradnja bez pravila (Doklešić, 2003) i estetski neprihvatljiva rješenja koja nagrđuju pejzaž i „troše” kvalitetno zemljište.

MORFOGENEZA „UŽE” DUBRAVE

Širenje morfološke strukture kompaktno izgrađene „uže” Dubrave, gledajući cjelokupnu povijest Dubrave, razmjerno je novijega datuma (u posljednjih osamdesetak godina), u velikom dijelu stihijsko te uvelike određeno brojem i obilježjima stanovništva koje ga je naseljavalo. Slika 6 prikazuje važnija razdoblja i godine izgradnje „uže” Dubrave te izdvaja dijelove koji su dominantno planski, odnosno neplanski građeni. Zbog boljeg razumijevanja uvjeta u kojima se širilo urbano tkivo Dubrave izneseni su i podaci o promjeni broja stanovnika i dinamici doseljavanja.

U morfogenezi „uže” Dubrave može se izdvojiti pet razdoblja širenja Dubrave s najvažnijim karakteristikama koje se odražavaju u promjenama fizionomije tog dijela Dubrave:

- 1) od sredine 30-ih godina 20. stoljeća do 1945., kada se grade planska naselja Janekovićeve parcelacije, dijela Gornje Dubrave uz glavnu prometnicu i radničko naselje Ante Starčevića. Neplanski se počinje graditi i Donja Dubrava, a oko postojećih jezgara starih sela Trnave, Čulinca, Staroga Retkovca i Resničkoga Gaja širi se građevinska zona. Broj je stanovnika malen, a doseljavanje slabo (indeks promjene broja stanovnika 1931. – 1948. jest 53).



Sl. 6. Širenje kompaktno izgrađenog dijela Dubrave od 30-ih godina 20. stoljeća do danas
 Fig. 6 The expansion of the compactly built part of Dubrava from the 1930s until today

Izvor: Zagrebački leksikon 1 i 2, 2006; Globarević, 1974; Radović Mahečić, 1998; Radović Mahečić, 2002; intervju s Tomislavom Premerlom; ortofoto snimke, 2007.

2) od 1945. do kraja 50-ih, kada se Janekovićeve parcelacije dijela Gornje Dubrave širi prema istoku. Godine 1949. počinje planska izgradnja Studentskoga grada (stambene zgrade). Sporadično se pojavljuju kuće sjeverno od Oporovečke, a Donja Dubrava i Trnava, također još slabo izgrađene, počinju se stihijski širiti prema istoku. Ondje je izgradnja intenzivnija samo u zapadnom dijelu (spomenice, 1989, 1992). Prevladavajuća je izgradnja privatnih obiteljskih kuća, čiji je broj od 1950. do 1957.

porastao na više od tisuću (Ladović, 1960). Pojačava se doseljavanje, pa značajno raste broj stanovnika (indeks promjene broja stanovnika 1948. – 1961. jest 113).

- 3) od početka 60-ih do početka 80-ih, kada se, pod utjecajem intenzivnih imigracija uzrokovanih izgradnjom industrijske zone na jugu Dubrave i na Žitnjaku te povećanjem stambenoga fonda i otvaranjem mogućnosti individualne izgradnje na dotad neizgrađenom zemljištu, Dubrava naglo širi prema istoku. Neplanska gradnja širi se sjeverno od ulice Dubrava (dio današnjih Poljanica). Planski se izgrađuje Klaka (stambene zgrade) i dovršava se Studentski grad, a grade se i goleme zgrade u zapadnome dijelu ulice Dubrava. Uređenom individualnom gradnjom šire se područje uz Grižansku ulicu, Trnovčica i Dubec te se od 1964. planski grade Novi Retkovec i dio Čulinca. Donja se Dubrava stihijski širi prema Čulinečkoj ulici, Gornja Dubrava prema sjeveru, a bujaju i novi dijelovi oko starih sela (osobito u Trnavi, Oporovcu i Starom Retkovcu). Broj stanovnika raste vrlo ubrzano; to je razdoblje najvećega porasta broja stanovnika. U dvadeset godina, 1961. – 1981., broj stanovnika porastao je za oko 54.000 (indeks promjene broja stanovnika 1961. – 1981. jest 198!).
- 4) od sredine 80-ih do 1995., kada je, pod utjecajem sveopće krize socijalističkoga sustava i agresije na Hrvatsku, odnosno Domovinskoga rata, stambena izgradnja znatno usporena, ali ne i zaustavljena, u Novom Retkovcu i Poljanicama uz istočni dio ulice Dubrava te uz Čulinečku ulicu grade se stambene zgrade, a područja neplanske gradnje i dalje se šire. Usporava se porast broja stanovnika (indeks promjene 1981. – 1991. jest 5,5).
- 5) od 1995. do 2011., kada u Donjoj i Gornjoj Dubravi ponestaje prostora za širenje, pa se individualna gradnja uglavnom svodi na interpolacije unutar postojećega tlocrta (premda se gdjegdje izgrađuju i novi odvojnici ulica). Zone neplanske gradnje šire se u većem obujmu u Oporovcu, Trnavi, Resničkom Gaju i Starom Retkovcu, jer ondje još postoji neizgrađeni prostor za naseljavanje. Unutar više-manje definirane urbane strukture pojavljuju se uglavnom pojedinačne stambeno-poslovne zgrade oko



Sl. 7. Područje „početka” Dubrave 1944. (lijevo) i 2007. (desno)

Fig 7 The area of the „beginning” of Dubrava in 1944 (left) and in 2007 (right)

Izvor: Fotografija 19.855 – avionski snimak Zagreba, 16. 6. 1944., Muzej grada Zagreba; ortofoto snimke 2007.

ulice Dubrava i Dankovečke ulice. Prema sjeveru (Oporovec, Novselec, Granešina i dr.) javljaju se „urbane vile” kao novi tip stambene zgrade. Budući da je tijekom Domovinskoga rata i nakon njega ojačalo doseljavanje, ponovno je zabilježen po-



1947.



1947. (uvećano: planska gradnja)



1965. (istočni dio)



1966.

Sl. 8. Dubrava na starim planovima Zagreba

Fig. 8. Dubrava on the old maps of Zagreb

Izvor: Državni arhiv u Zagrebu, kartografska zbirka; Nacrt grada Zagreba, 1947; Zagreb – popis ulica i plan grada, 1965; Zagreb – plan grada s popisom ulica, 1966.

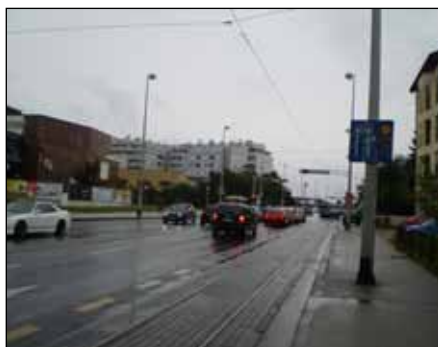
rast stanovništva, ali u znatno manjem opsegu nego prije (indeks promjene 1991. – 2011. jest 14,4) (*Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857-2001*, 2005).

Razmjere promjene morfološke strukture Dubrave u posljednjih šezdesetak godina možda najvjerodostojnije pokazuju usporedbe snimaka i planova Zagreba¹⁴ iz razdoblja početka njezine izgradnje s onima danas (sl. 7. i sl. 8).

Pojedinačne niske raštrkane obiteljske kuće i polja tijekom vremena zamijenile su nizne ili slobodnostojeće katnice i dvokatnice, polja su uzmaknula pred građevinskim zemljištem te su svedena na nevelike okućnice i vrtove, a pojavili su se neboderi i stambene zgrade s više od deset katova. Kako se dalje može uočiti, 40-ih godina 20. stoljeća Dubrava je tek dobivala današnje obrise. Na planovima se jasno ističu planski izgrađeni dijelovi prve pravilne parcelacije Gornje Dubrave (Janekovićeva parcelacija) te netom izgrađeno radničko naselje Ante Starčevića, kao i trase glavnih prometnica (ulica Dubrava, Štefanovečka ulica, Osječka ulica). Uočava se i slaba izgrađenost južnog i istočnog dijela



A (1972)



A (2010)



B (1972)



B (2010)

Sl. 9. Intenzivne intervencije u prostoru – ulica Dubrava fotografirana s istog mjesta prema istoku (A) i zapadu (B)

Fig. 9 *Intensive interventions in the space – a Dubrava street photographed from the same site towards east (A) and west (B)*

Izvor: Fotografije 10.667 i 10.668 – Ulica Prosinačkih žrtava, pogled oko broja 100 prema istoku i zapadu, 1972., Muzej grada Zagreba; foto: Ivana Crljenko

jer se njihov intenzivniji razvoj očekuje tek 50-ih i 60-ih, što se dobro vidi na planu iz 1966. Plan Zagreba iz 1965. jasno upućuje na izgled Retkovca do početka izgradnje Novoga Retkovca 1964./65. Sa samo nekoliko ulica Retkovec je dotad bio selo na istočnome kraju Dubrave, okruženo šumom i poljima. Poljanice, Trnovčica i Dubec tada još nisu postojali.

Promjene su, dakako, očite i gledajući elemente morfološke strukture (kuće, okućnice, ceste, trgovci i dr.) iz donjeg rakursa. Tako se i danas prilikom šetnje Dubravom lako prepoznaju kuće i zgrade iz starijih razdoblja, kao i one iz suvremenog razdoblja. Na to upućuju različiti stilovi gradnje kuća i zgrada te različiti građevni materijali. Primjerice novije su betonske i ciglene kuće i zgrade potpuno istisnule stare drvene kuće, od kojih su mnoge srušene. Dakako, povećana je i gustoća izgrađenosti zemljišnih parcela, mjestimično (npr. uz ulicu Dubrava) visokom stambenom izgradnjom, čime se bitno povećao broj stambenih kvadrata. Izgrađene su i građevine od javnoga značenja koje u počecima razvoja „uže“ Dubrave nisu postojale ili su bile neprimjereno smještene (npr. knjižnica, gradska uprava, vatrogasna postaja i sl.) (sl. 9).

Moderne prometnice široke su i pravocrtne kako bi podnijele veće prometno opterećenje, dok uske krivudave ulice, dostatne za kolski promet u starim selima, upućuju na područje koje se izgradilo u ranijim razdobljima. Nadalje, u novijim dijelovima udjeli vrtova na površini zemljišne čestice znatno su minimalizirani, dok su u područjima s dominantno visokom stambenom gradnjom zamijenjeni parkovima, igralištima i šetnicama. Smanjena je i površina pod šumama, oranicama i voćnjacima, koji su u prvoj fazi postali građevinska zemljišta, a potom i izgrađeni objekti (kuće, vikendice, stambeno-poslovne zgrade, infrastrukturni objekti i dr.), odnosno urbana stambena naselja. Izgradnjom komunalne infrastrukture gotovo su posve nestali bunari, viktorija-zdenci, vodenice i prašnjavi seoski putovi, a pojavile su se brze ceste s prometnom signalizacijom, uređeni putovi i parkovi, male elektrane za toplansko grijanje pokraj većih zgrada i mnogi drugi dotad nepostojeći objekti. Sve te promjene rezultat su ljudskoga djelovanja, pa se s pravom može zaključiti da su antropogeni čimbenici imali (i imaju) dominantnu ulogu u morfogenezi Dubrave.

ZAKLJUČAK

Istraživanje morfološke strukture i njezinih promjena (morfogeneze) na primjeru istočne zagrebačke periferije – Dubrave uputilo je na sljedeće opće zaključke: da se morfogeneza u velikoj mjeri može iščitati iz današnjih urbanih pejzaža i da je za sveobuhvatno razumijevanje morfogeneze nekoga prostora potrebno uzeti u obzir što veći broj čimbenika (izravnih i neizravnih antropogenih, kao i prirodnih i perceptivnih). Istraživanje je uputilo i na neke posebne zaključke (vezane uz Dubravu): da su čimbenici koji utječu na morfologiju i morfogenezu Dubrave mnogobrojni i međuovisni, da su odraz kombiniranog djelovanja prirodnih datosti i ljudske aktivnosti, s izraženijim utjecajem antropogenih čimbenika u gusto izgrađenim dijelovima Dubrave, te da su analizirani sociogeografski čimbenici (povijesni razvoj, administrativno-teritorijalna podjela i planska regulativa vezana uz urbanističke zahvate) imali (i imaju) važnu ulogu u morfologiji Dubrave.

Tako je povijesni razvoj, koji obilježavaju dugotrajna moć Kaptola i kmetski odnosi, stvorio uvjete da se u Dubravi oblikuje specifična dvojna morfološka struktura sa starim, srednjovjekovnim raštrkanim selima na krajnjem sjeveru, jugu i jugoistoku te područjem

novijega razvoja „uže” Dubrave s kompaktno izgrađenim urbanim tkivom, koje se počelo izgrađivati i naseljavati nakon 30-ih godina 20. stoljeća. Česte promjene granica i administrativnog statusa Dubrave negativno su se odrazile na uravnotežen razvoj morfološke strukture Dubrave, dok su se dobivanjem statusa samostalne općine 1952. i određivanjem unutrašnje podjela na mjesne zajednice, a poslije na gradske četvrti i mjesne odbore s razmjerno malim stupnjem samouprave, stvorili uvjeti za stabilnu morfogenezu Dubrave. No općinska (i gradska) vlast dugi se niz godina nije uspjela nametnuti kao glavni upravljač morfološkog razvoja te je dopustila da na području Dubrave nastane i proširi se „divlja” gradnja – glavni neprijatelj planskoga, uređenog i kontroliranog razvoja nekog područja. Fenomen „divlje” gradnje zahvatio je veći dio površine Dubrave, pa je to danas dominantan fizionomsko-morfološki tip pejzaža. Uz brojne socioekonomske uzroke na stihijsku individualnu stambenu gradnju utječu i nepostojanje ili zakašnjela izrada urbanističkih planova te neučinkovitost institucija u kažnjavanju bespravnih graditelja.

Primjer morfogeneze „uže” Dubrave kroz pet izdvojenih razdoblja upućuje na to da se kompaktno izgrađeni dio Dubrave površinski najviše proširio kada je i doseljavanje bilo najjače (od početka 60-ih do početka 80-ih godina 20. stoljeća), da je širenje gradskog tkiva Dubrave danas usporeno jer je i doseljavanje oslabjelo, da u Dubravi postoje manji „džepovi” planske gradnje, ali i da se „divlja” gradnja pojavila već nakon Drugoga svjetskog rata, a traje i danas te je stoga „uža” Dubrava u fizionomsko-morfološkom smislu heterogen prostor. Promijenila se i tipologija visokih stambenih građevina, pa su goleme stambene zgrade iz socijalističkog razdoblja napuštene, a nadomjestile su ih „urbane vile” manjih volumena. Današnja se gradnja svodi na interpolacije u postojeću morfološku strukturu, a veće građevinske zone moguće su samo na neizgrađenom zemljištu sjeverno i južno od „uže” Dubrave. U odnosu na početke razvoja Dubrave elementi morfološke strukture (kuće, ulice, trgovi, zemljišne parcele, javne površine i blokovi zgrada) mjestimično su promijenjeni do neprepoznatljivosti.

POZIVNE BILJEŠKE

- ¹ Dubrava, odnosno njezine dvije gradske četvrti (Gornja i Donja Dubrava), zauzima 51,08 km² gradskoga teritorija, a u njima živi 98.682 stanovnika (Popis stanovništva 2011, URL 1).
- ² S obzirom na njihovu brojnost i kompleksnost, u radu nije moguće elaborirati sve čimbenike oblikovanja morfologije Dubrave. Stoga su odabrani samo neki.
- ³ Analiza urbane morfologije jedna je od najstarijih metoda u urbanoj geografiji (Knox, Pinch, 2006). To je zapravo dubinska analiza morfološke strukture grada (koja podrazumijeva prostorni raspored i međusobni odnos morfoloških elemenata – kuća, ulica, trgova, parcela, javnih površina i blokova zgrada). Najrazrađenija je te stoga najpogodnija i najčešće primjenjivana metoda za istraživanje morfologije grada.
- ⁴ U usporedbi s elementima morfološke strukture elementi urbanih pejzaža raznolikiji su i brojniji. Matematičkim rječnikom rečeno, elementi morfološke strukture grada (npr. kuće, stambene zgrade, okućnice, zemljišne parcele, trgovi, ceste, ulice i javne površine) zajedno čine podskup skupa „urbani pejzaž”, koji uz navedene elemente čine i simbolični elementi poput spomenika i drugih spomen-obilježja, imena ulica

- i trgova, grafita, raznih natpisa, prometnih znakova, reklama i dr. Dok se primjenom analitičke metode tzv. urbane morfologije kod elemenata „podskupa” najčešće analiziraju njihove građevinsko-arhitektonske značajke, kao što su tip zgrade, položaj kuća u odnosu na ulicu, način gradnje kuća, starost i visina zgrada, građevni materijal kuća, oblik krova, veličina, izduženost, oblik i izgled parcela, trgova, ulica i drugih javnih površina (npr. parkova i igrališta), analiza elemenata urbanih pejzaža ponajprije podrazumijeva iščitavanje njihova značenja, odnosno dekodiranje simbolike koju nose. Pritom se, dakako, upotrebljavaju i neki segmenti analize urbane morfologije. U tom je smislu zgrada parlamenta i element morfološke strukture (jer je arhitektonski vrijedan element izgrađene gradske površine koji ima svoju visinu, volumen, starost i građevne materijale) i element urbanog pejzaža (jer ima snažno simbolično značenje u društvu jedne nacije). S druge pak strane grafit ili ime trga nemaju volumen kojim zauzimaju neku gradsku površinu, ali su itekako važni elementi urbanih pejzaža jer u kolektivnoj svijesti stanovnika grada mogu imati važno mjesto.
- 5 Knox i Pinch (2006) iznose primjer kako su se američka predgrađa još donedavno percipirala kao društveno homogeni, razmjerno sigurni privatni prostori s dominacijom žena kućanica, dok su se središnji dijelovi gradova percipirali kao društveno heterogeni, razmjerno opasni javni prostori s dominacijom muškaraca. Takvi stereotipi formirali su mišljenje koje je utjecalo na urbano planiranje i oblikovanje gradova.
 - 6 Trgovački centri tako postaju novi, „pseudojavni” gradski prostori koji preuzimajući neke funkcije trgova i glavnih trgovačkih ulica mijenjaju socijalne funkcije gradova (Lukić, 2002; Jakovčić i Spevec, 2004; Jakovčić, 2008).
 - 7 Prediji su bili dobiveni posjedi koje su doživotno uživali „mali” plemići, crkveni vazali (predijalci, predijalisti). Svaki predijalist imao je određene obveze prema kaptolu u obliku desetine i određenoga poreza. Kmetovi su predijalistu obrađivali zemlju, uređivali vinograde i davali darove (Junaković, 1978b).
 - 8 Područje kompaktno izgrađenog dijela Dubrave morfogenetski je novijega razvoja. To je dio Dubrave koji se uvjetno može nazvati „Dubravom u užem smislu” ili „uža” Dubrava, jer je od Drugoga svjetskoga rata sinonimom za novo brzorastuće zagrebačko rubno područje. Razvoj toga dijela, koji se prostire na 12 km² (ugrubo između Avenije G. Šuška na zapadu, groblja Miroševca i potoka Trnave na sjeveru, istočnih dijelova Trnovčice, Dupca i Novoga Retkovca na istoku te Čulinca i srednjega dijela Trnave na jugu) i u kojem živi većina stanovnika Dubrave (81%) s gustoćom stanovništva četiri puta većom od prosjeka (8566 st./km² – podaci su dobiveni zbrajanjem vrijednosti na razini mjesnih odbora: Dubec, Dubrava-središte, Gornja Dubrava, Klaka, Poljanice, Studentski grad, Trnovčica, Čulinec, Donja Dubrava, „Ivan Mažuranić”, Novi Retkovec, „30. svibnja 1990.”, Trnava), obilježen je znatnim priljevom stanovništva, poglavito uzrokovanim imigracijom, velikom gustoćom objekata po jedinici površine te vrlo različitim morfoloijom kao posljedicom raznovrsnih planskih i neplanskih urbanističkih zahvata u odnosu na područja starih sela na krajnjem sjeveru, jugu i jugoistoku Dubrave.
 - 9 Godine 1963. Zagreb se sastojao od deset općina: Črnomerec, Centar (prije Donji Grad i Gornji Grad), Maksimir, Medveščak, Peščenica, Susedgrad, Trešnjevka, Trnje, Zagrebačka Dubrava i Remetinec (Timet, 1963).
 - 10 Između ostaloga, člankom 82. Statuta Grada Zagreba vijećima gradskih četvrti povjerenje je samostalno obavljanje sljedećih poslova: donošenje pravila gradskih četvrti, donošenje financijskih planova, odlučivanje o raspolaganju imovinom gradske četvrti te donošenje planova malih komunalnih akcija i utvrđivanje prioriteta u njihovoj realizaciji. Pod malim komunalnim akcijama podrazumijevaju se gradnja, uređivanje i održavanje manjih objekata komunalne infrastrukture te manjih javnih objekata kojima se poboljšava komunalni standard građana na području gradske četvrti, a koji nisu obuhvaćeni drugim programom (manji dijelovi mjesne mreže za priključak na vodovod, kanalizaciju, plin, električnu energiju, distribucijsku televiziju i kanalizaciju, zelene površine, parkovi i dječja igrališta, putovi, sporedne ceste i nogostupi, fontane i javni zdenci, vjerski, kulturni, športski i drugi javni objekti) (Statut grada Zagreba, URL 4).
 - 11 U njima su stanovnici odlučivali o uređenju naselja, komunalnim djelatnostima, dječjoj i socijalnoj zaštiti, obrazovanju, kulturi, zaštiti potrošača i dr. Budući da se u njima odlučivalo isključivo različitim oblicima samoupravljanja, one su, za razliku od općina, bile isključivo društvene, a ne društveno-političke zajednice (tj. u njima se nije ostvarivala politička vlast). Ipak, općinske su skupštine na njih mogle prenijeti dio ovlasti koji se odnosio na neposredne interese mjesne zajednice. One su imale financijsku bazu koju su gradila financijska sredstva iz općine, sredstva prikupljena iz fondova raznih organizacija i drugih fondova. Stanovnici su sudjelovali u radu mjesnih zajednica zborovima građana, referendumima, kućnim savjetima, skupovima potrošača i sl. (*Politička enciklopedija*, 1975; *Opća enciklopedija J LZ-a*, sv. 5, 1979).

- ¹² Godine 1970. donesen je Generalni urbanistički plan Zagreb 2000., a 1973. i Zakon o korištenju građevinskog zemljišta, kako bi se uklonili nedostaci u provedbi urbanističkih planova (Mišćević, 1998).
- ¹³ Najviše je „divlje” gradnje zabilježeno u nekadašnjim općinama Maksimir (kojoj je pripadala Dubrava), Čnomerec, Remetinec, Trešnjevka, Peščenica, Trnje i Centar (Globarević, 1974). Prema Kramariću (2000), osim u navedenim dijelovima, stihijska se gradnja proširila i na području Novog Zagreba, Medveščaka te u podsljemenskoj zoni.
- ¹⁴ Na mnogim starim planovima Zagreba Dubrava se uopće nije ucrtavala jer nije bila dio Zagreba, a ponekad i zato što je bila neizgrađeno područje, vjerojatno nezanimljivo autorima planova grada.

LITERATURA

- Bradešić, R., 1979: Samodoprinosi prazne džepove: portret MZ „V. Zemaljske konferencije KPJ”, *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 11, 12.
- Crkvenčić, I., 1968: Socijalno-geografska struktura stanovništva rubnih dijelova Zagreba, u: *Zbornik VIII. Kongresa geografa SFRJ*, Skopje, 253-266.
- Czepczynski, M., 2008: *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*, Ashgate, Hampshire, Burlington.
- Dobronić, L., 2003: *Stari „vijenac” sela oko Zagreba*, Muzej grada Zagreba, Zagreb.
- Doklešić, B., 2003: Urbanističko planiranje i bespravna gradnja, *Čovjek i prostor* 1/2, 48-51.
- Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* br. 2, 1978, str. 8-9; br. 30, 1980, str. 6; poseban (zajednički) broj, 1981, str. 2; br. 74, 1984, str. 6-7.
- Globarević, I., 1974: *Socijalno-geografska problematika rubnih zona Zagreba na primjeru Dubrave*, magistarski rad, Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb.
- Gulin Zrnčić, V., 2009: *Kvartovska spika: značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Ivanković, Z., 2010: *Monografija osnovne škole Dr. Ante Starčevića*, Naklada osnovne škole Dr. Ante Starčevića, Zagreb.
- Jahnz, E., 1916: *Mjestopisni rječnik kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Vlastita naklada izdavaatelja, Zagreb.
- Jakovčić, M., Spevec, D., 2004: Trgovački centri u Zagrebu, *Hrvatski geografski glasnik* 66(1), 47-66.
- Jakovčić, M., 2008: *Razvoj, tipologija i klasifikacija novih oblika kupovnih centara u Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb.
- Junaković, M., 1978a: Zapisi o Dubravi (2), *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 1, 14.
- Junaković, M., 1978b: Zapisi o Dubravi (3), *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 2, 14.
- Junaković, M., 1978c: Zapisi o Dubravi (5), *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 4, 14.
- Junaković, M., 1978d: Zapisi o Dubravi (6), *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 5, 14.
- Junaković, M., 1978e: Zapisi o Dubravi (7), *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 6, 10.
- Junaković, M., 1980: *Z naših bregov*, Osnovna škola Granešina i INDOK-centar Dubrava, Zagreb.
- Knox, P., Pinch, S., 2006: *Urban Social Geography: An Introduction*, 5th edition, Pearson Education, Harlow, Essex.
- Kostrenčić, A., 2007a: Tko pjeva, zlo ne misli, *Oris* 43, 30-43.
- Kostrenčić, A., 2007b: Parallax View – treći dio: Procjenjujući arhitektonsku vrijednost, *Čovjek i prostor* 7/8, 66-67.

- Kramarić, C., 2000: Čitavo desetljeće bezobzirni privatni investitori otimali zagrebačko zemljište!, *Vjesnik* 16. 5. 2000., <http://www.vjesnik.hr/pdf> (13. 11. 2010.).
- Kvočić, K., 1980a: (N)i selo (n)i grad: portret MZ „Miroševac”, *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 22, 8.
- Kvočić, K., 1980b: Gradi se, makar i bespravno! Dokad?, *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 27, 10.
- Kvočić, K., 1984: Od mjesnih narodnih odbora do današnje općine, *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 74, 5.
- Kvočić, K., 1987: (Ne)logične granice, *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava-Zagreb* 128, 3.
- Ladović, V., 1960: Pregled razvoja zagrebačke Dubrave, u: *Iz starog i novog Zagreba*, II., Muzej grada Zagreba, Zagreb, 299-309.
- Laušić, A., 1987: Stanovništvo Zagreba i okolice od 1880. do 1980., *Migracijske teme* 3 (1), 19-30.
- Lewis, P. E., 1979: Axioms for Reading the Landscape: Some Guides to the American Scene, u: *The Interpretation of Ordinary Landscape: Geographical Essays*, Oxford University Press, New York, Oxford, 11-32.
- Lukić, A., 2002: Socijalne funkcije trgovačko-poslovnog središta: primjer Centra Kaptol u Zagrebu, *Hrvatski geografski glasnik* 64, 73-94.
- Meinig, D. W., 1979: Reading the Landscape: An Appreciation of W. G. Hoskins and J. B. Jackson, u: *The Interpretation of Ordinary Landscape: Geographical Essays*, Oxford University Press, New York, Oxford, 195-244.
- Miščević, R., 1998: Prema antologiji hrvatskog urbanizma i prostornog planiranja, *Arhitektura* 1 (214), 8-22.
- Mlinar, I., Trošić, M., 2004: Parkovi zagrebačkih stambenih naselja izgrađenih između dva svjetska rata, *Prostor* 12, 1(27), 31-45.
- Nejašmić, I., 1994: Populacijski razvitak Zagreba, *Sociologija sela* 32 (1/2), 1-12.
- Opća enciklopedija*, sv. 5., Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979.
- Politička enciklopedija*, 1975., Savremena administracija, Beograd.
- Prelogović, V., 2008: *Socio-prostorna polarizacija u Zagrebu*, doktorska disertacija, Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb.
- Radović Mahečić, D., 1998: Naselje radničkih obiteljskih kuća u Donjoj Dubravi iz 1941. godine, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu* 22, 165-173.
- Radović Mahečić, D., 2002: *Socijalno stanovanje međuratnog Zagreba*, Horetzky, Zagreb.
- Spomenica Župe Pohoda Blažene Djevice Marije*, 1989., Čučerje.
- Spomenica Župe sv. Mihaela Zagreb-Dubrava 1942-1992.*, 1992., Zagreb.
- Šaban, S., 2006: Utjecaj procesa globalizacije na planiranje prostora, *Prostor* 14, 2 (32), 238-245.
- Timet, T., 1963: Prilog poznavanju stambene izgradnje Zagreba, u: *Iz starog i novog Zagreba*, III., Muzej grada Zagreba, Zagreb, 271-279.
- Večer*, list: Iza Maksimira nastat će najljepša četvrt Zagreba, 19. IV. 1935.
- Vresk, M., 1990: *Osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb.
- Zagrebački leksikon 1 i 2*, 2006., ur. J. Bilić, H. Ivanković, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža” i Masmedia, Zagreb.
- Zimmermann, N. F., 1999: Uvod, u: *Krajolik: Sadržajna i metodska podloga Krajobrazne osnove Hrvatske*, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja i Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 8-23.
- Žuljić, S., 1978: *Bilješke o Zagrebu (1953-1978)*, Ekonomski institut, Zagreb.

IZVORI

- Državni arhiv u Zagrebu, kartografska zbirka, 2010.
- Fotografije iz fototeke Muzeja grada Zagreba, 2009.
- Intervju s dr. sc. Tomislavom Premerlom održan 5. srpnja 2010.
- Korenčić, M., 1979: *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Djela JAZU, knjiga 54, Zagreb
- Nacrt grada Zagreba, Gradski projektni i geodetski zavod, 1947.
- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857-2001. CD-ROM, DZS, Zagreb, 2005.
- Ortofoto snimke 1998. i 2007., Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj grada, Odjel za prostorne informacije i istraživanja
- URL 1: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011 – prvi rezultati, Državni zavod za statistiku, <http://www.dzs.hr> (11. 11. 2011.)
- URL 2: Top 12 najružnijih kuća u Hrvatskoj, Jutarnji list, <http://www.jutarnji.hr/top-12-najruznijih-kuca-u-hrvatskoj/896449/?foto=6> (20. 10. 2010.)
- URL 3: Službene stranice Grada Zagreba, www.zagreb.hr (17. 11. 2011.)
- URL 4: Statut grada Zagreba, Službeni glasnik Grada Zagreba, 20/01, www.zagreb.hr/default.aspx?id=110 (16. 11. 2011.)
- Zagreb – plan grada s popisom ulica*, Mladost, 1966.
- Zagreb – popis ulica i plan grada*, Geodetski zavod grada Zagreba, 1965.

SUMMARY

The Effect of Certain Socio-Geographical Factors on the Morphogenesis of Dubrava District (Zagreb)

Ivana Crljenko

The research topic of this paper is the morphological structure of Dubrava District in Zagreb, i.e. its changes (morphogenesis) since the Middle Ages in the oldest parts of Dubrava, until nowadays in the "narrow" centre of Dubrava. The main starting-point of this paper is the hypothesis that the morphology of Dubrava has been influenced by numerous natural, anthropogenic and perceptive factors, and that the effects of these factors are visibly reflected in the morphology of an area, so they can be read from it. The analysis of effects and outcomes of certain anthropogenic factors (historical development, administrative and territorial division, planning and building regulations) on the appearance and the development of the heterogeneous morphological structure of Dubrava is the main aim of the paper. The second aim is to offer a systematic overview and classification of factors that influence the morphology and morphogenesis of town. The latter one was accomplished

by classifying the factors into three major groups (natural or physical-geographical, anthropogenic or socio-geographical and perceptive factors). Socio-geographical factors can further be divided into indirect ones (demographical features, forms of land use and prevailing activities, historical situation, administrative and territorial division, social and political contexts), and the direct ones (planning and law regulations related to urban design, institution functioning, activities of individuals and organizations).

The historical development of Dubrava has provided the background for the parts of Dubrava to be formed as a specific dual morphological structure with the old, Medieval dispersed villages in northern, north-eastern and south-eastern parts of Dubrava, and the area of recent development of "narrow" Dubrava with compactly constructed urban tissue, which has been settling and developing since the 1930s. Frequent changes of borderlines, administrative status and inner division with a relatively low degree of self-government have had negative impact on the consistent development of the morphology of Dubrava. After 1952 (the year when Dubrava became one of peer Zagreb's municipalities) the conditions for the stable morphogenesis of Dubrava have been set. Nevertheless, municipality (and town) government have not succeeded in imposing themselves as the leading governor of the morphological development for many years, which has led to the appearance and spreading of "wild" construction. That is the reason why a "wild" building, alongside the small pockets of planned buildings, is the dominant physiognomic-morphological type of landscape. It appeared soon after the end of the World War II. Apart from many socio-economic causes, the unplanned private residential housing is also affected by non-existing or late drafting of urban plans as well as by the ineffectiveness of competent institutions in penalizing illegal individual constructors.

The morphogenesis of "narrow" Dubrava indicates that the compactly built part of Dubrava had been spreading at its highest rate when the immigration was most intensive (from the beginning of the 1960s until the beginning of the 1980s). The spreading of the urban tissue of Dubrava has been slowed down in recent years because immigration is not so intensive any more. Contemporary residential housing is reduced to minor interpolations in the existing morphological structure, whilst extensive construction zones are possible only on the non-built-up land in the northern and southern parts of Dubrava.

Primljeno (Received): 23 - 11 - 2011

Prihvaćeno (Accepted): 04 - 06 - 2012

Dr. sc. **Ivana Crljenko**, leksikograf
Leksikografski zavod Miroslav Krleža
Frankopanska 26, 10000 Zagreb
ivana.crljenko@Lzmk.hr

